

YENİ BİR TEFSİR TARİHİNİN NİTELİĞİNE DAİR BAZI MÜLAHAZA VE ÖNERİLER*

Cahit KARAALP**

Makale Geliş: 01.02.2019

Makale Kabul: 21.04.2019

ÖZET

Tefsir, İslam ümmetinin Kur'an'ı anlama çabasının adıdır. Bu çabanın kayda geçirilmesi ve tanıtılması Tefsir Tarihinin konusudur. Sayıca fazla olmalarına rağmen Tefsir tarihi ile ilgili eserlerin, on dört asırlık tefsir birikim ve kültürünü kapsamlı bir şekilde ele aldığı söylemek mümkün görünmemektedir. Zaman içerisinde tefsirde pek çok farklı tarzın gelişmesi, tefsir çalışmalarını kategorize etmeyi gerektirmiştir. Tefsir Tarihi alanında yazılmış eserlere bakıldığında birbirinden çok da farklı olmayan tasnifler yapıldığı, bu tasniflerin ortak bir paydada birleştiği görülecektir.

İlk dönem tefsirleri "Rivayet ve Dirayet" gibi ana başlıklar altında incelenirken daha sonraları ise "Fıkhi, Lugavi, Mezhebi, İşari" gibi isimlerle kategorize edilmişlerdir. Son dönem tefsir tasnifleri ile ilk dönem tefsir tasniflerindeki isimlendirme farklılıklarına dikkat edildiğinde ilk dönem tefsir çalışmalarının sosyal çalkantıların ve siyasi ayrışmaların gölgesinde kaldığı, son dönem tasniflerin ise konu ağırlıklı oldukları görülecektir.

Makalemizde yeni gelişmeler karşısında tefsir tarihi yazımının nasıl olması gerektiği üzerinde durulacak ve tefsir alanındaki gelişmelerin yeni yazılacak tefsir tarihi eserlerine alınması gerektiği vurgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Tarih, Mezhep, Müfessir

SOME THOUGHTS AND SUGGESTIONS ABOUT THE QUALITY OF A NEW TAFSİR HISTORY

ABSTRACT

Tafsir (Qur'an exegesis) is the name of the Islamic Ummah's efforts to understand the Qur'an. The recording and introduction of this effort is the subject of Tafsir History. Although there are many in number, it is not possible to say that the works related to the

* Bu makale, 23-24 Ekim 2014 tarihinde Kayseri'de Erciyes Üniversitesi tarafından düzenlenen *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumunda* yazılı olarak sunduğumuz *Yenilikler Karşısında Tefsir Tarihi Yazımı Nasıl Olmalıdır?* başlıklı tebliğimizin yeniden düzenlenmesi ve değiştirilmesi sonucu meydana getirilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı cahitkaraalp@hotmail.com, orcid.org/0000-0001-5898-6819.

Dr. Lecturer, Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Research, Department of Tafseer, cahitkaraalp@hotmail.com, orcid.org/0000-0001-5898-6819, Muş-Türkey.

history of Tafsir have comprehensively discussed the knowledge and culture of the past fourteen centuries. The development of many different styles in tafsir over time necessitated to categorize the studies of tafsir. When we look at the works written in the field of tafsir, it will be seen that the classifications, which are not very different from each other, are made and these classifications are united in a common denominator.

The first period tafsirs were examined under the main headings such as Narration (Rivayah) and Dirayah (Reason) Tafsirs” and later they were categorized as “Fıhhi (Judicial), Lugawi (Linguistic), Madhabi (Denominational), and Ishari (Symbolic) Tafsirs”. Considering the nomenclature differences in the contemporary tafsir classifications and the classification of the tafsir in the first period, it is seen that the studies of tafsir in the first period were in the shadow of the social turbulences and political divisions, but in the contemporary period, the classifications are subject-centered.

In our article, it will be emphasized that the history of tafsir should be written in the face of new developments. Also it will be underlined that the developments in the field of tafsir should be included in the historical works which will be written at the present time.

Keywords: Tafsir, Qur’an, History, Madhab, Qur’an exegete

GİRİŞ

Herhangi bir ilim dalıyla ilgili yapılacak çalışmaya başlamadan önce, onun tarihi ve yöntemleri hakkında genel olarak bilgi sahibi olmak önem arz eder.¹ Bu bağlamda tefsir tarihiyle ilgili olarak yapılması planlanan bu çalışmada öncelikle söz konusu ilimle ilgili bazı temel bilgilere yer vermek doğru olacaktır. Tefsiri kısaca, İslam Medeniyetinin kurucu metni olan Kur’an-ı Kerim’i beşer takati ölçüsünde anlama ve anlamlandırma çabası² olarak tanımlamak mümkündür. Bu çaba yüzyıllardır devam etmekte, her geçen gün 1400 yıllık tefsir birikimi daha da zenginleşerek varlığını sürdürmektedir.

Makalenin başlığında yer verilen *yenilik* kelimesinin tefsir ilmi alanında meydana gelen yeniliklere işaret ettiği açıktır. Yenilik ve yenilikçilik, İslam dünyasında genellikle ıslah, tecdit, ihya gibi kelimelerle ifade edilir ve bu kelimeler bir ölçüde Batı dillerindeki reform kelimesine karşılık gelir. Ancak dini alanda yenilik ve yenilikçiliğin tam olarak neye tekabül etti-

1 Mustafa Özel, *Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir: 15 (2002), 61.

2 Ömer Başkan, *Taşköprüzâde'nin Miftâhu's-Sa'âde'si Bağlamında Osmanlı İlimler Tasnifi Geleneğinde Tefsir Tarihi Algısı*, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 11/21 (2012), 136.

ği tartışma götürür niteliktedir.³ Yenilik hayatın tabii bir parçasıdır. Bütün ilim dallarında olduğu gibi Tefsirde de yenilik kaçınılmaz görünmektedir. Ancak bu yeniliğin, geleneği tamamen dışlayarak değil, çoğu kez onun bıraktığı noktadan başlamakla, geçmişte yapılan hataları düzeltmekle ve eksiklikleri gidermekle sağlanabileceğinin farkında olmak gerekir.⁴

23 yıllık zaman diliminde vahyin nüzulünde, konu ve üslup yönünden değişiklikler gözleendiği gibi, sonraki dönemlerde yapılacak yorumlarında da zaman, zemin ve ahvale göre değişikliklerin olması kaçınılmaz görünmektedir. İşte bu değişim, tefsir mirası gibi muazzam bir kültürün oluşmasını sağlamıştır. Tefsir ilmi belli çağlarla sınırlanacak, belli zaman dilimlerine hapsedilecek bir ilim değildir. Kur'an, kıyamet gününe kadar korunacak ve tüm insanlığa hitap edecekse, elbette ki her çağın insanı, karşılaşacağı sorunların çözümü için Kur'an'a yönelecek ve paralelinde yeni yorumlar meydana gelecektir. Bu vesileyle makalede, günümüzde yazılacak Tefsir Tarihi kitaplarında alandaki yenilikler karşısında nelere dikkat edilmesi gerektiği üzerinde durulacaktır.

1. Tefsir Tarihi Yazımının Dünü ve Bugünü

Tefsir mirası, İslam ümmetinin Kur'an'ı anlamaya ne kadar değer verdiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu vesileyle, yazılmış ciltler dolusu tefsir eserinin incelenmesi ve tanıtılması, tefsir tarihini ele alan kitapların hem görevi hem de vefa borcu olarak kabul edilmelidir. Tefsir ilminin, gelişimini tamamlama sürecinde ve henüz sistematik hale gelememiş bir ilim dalı⁵ olduğu kabulünden hareketle Tefsir tarihinin, bu ilmin başlangıcını, gelişimini, günümüze kadar kat ettiği merhaleleri ve tefsir anlayışlarındaki yenilikleri inceleyen bir ilim dalı olarak vücut bulması ve bundan sonra da varlığını devam ettirmesi önemli bir ihtiyaçtır.

Elimizde bulunan en eski tefsir tarihinin, Celaledin es-Suyuti'nin (ö. 911/1505) yazdığı *Tabakatu'l-Müfessirin* adlı eser olduğu⁶ kabul edilmektedir. Tefsir tarihi yazıcılığında en eski uygulama "tabakat" tarzı⁷ tefsir tarihi yazıcılığıdır ki, bu tarz tefsir tarihi yazımında iki farklı tertip dikkat

3 Mustafa Öztürk, *Çağdaş İslam Düşüncesi ve Kur'ancılık* (Ankara Okulu Yayınları, 2013), 82.

4 Müsaid, Müslim Abdullah Âli Câfer, *Eseru't-tatavvurü'l-fikri fi't-tefsir fi'l-asri'l-Abbasi/ Gelişme Döneminde Tefsir*, trc. Muhammed Çelik (İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 13.

5 Emin el- Huli, *Arap- İslam Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar*, trc. Emrullah İşler - Mehmet Hakkı Suçin (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2006), 40.

6 Başkan, *Tefsir Tarihi Algısı*, 138; Mesut Okumuş, "Darulfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve "Tefsir Tarihi" Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki yeri", *Darulfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009*; (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2010), 430.

7 Davudi, Muhammed bin Ali, *Tabakatu'l-müfessirin*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü Vehbe, 2008); Muhammed b. Bekr b. İbrahim, *İlmu tabâkâti'l-müfessirîn neşetuhû ve tedavvuruhû* (Medine: Dâru't-Tarafeyn, 2011).

çekmektedir. Bunlardan ilki müfessirleri alfabetik sıraya göre zikreden “tabakatu’l-müfessirin” eserleri⁸, ikincisi de her hicri yüzyılı ayrı bir tabaka olarak kabul eden ve müfessirleri vefat yıllarına göre tarihlendiren⁹ tefsir tarihi yazıcılığıdır. Ansiklopedik tefsir tarihi yazıcılığında ise alfabetik sıra esas alınmaktadır.¹⁰

Daha sonraları Tabakat tarzı tefsir tarihi yazıcılığına alternatif olarak batı dünyasında Ignaz Goldziher’in geliştirdiği ve İslam dünyasında Hüseyin ez-Zehabi’nin sistemleştirdiği¹¹ tefsir tarihi yazıcılığı gelişmiştir. Bu tefsir tarihi tarzı Prof. Dr. İsmail Cerrahoğlu vasıtası ile Türkiye’deki tefsir tarihi algısını şekillendirmiş ve bundan sonra yazılan tefsir tarihi eserlerinin¹² ilham kaynağı olmuştur.¹³

Goldziher, adı geçen eserinde tefsir tarihini konularına göre şu şekilde tasnif etmiştir: Tefsirde İlk Merhale, Rivayet Tefsiri, Dirayet Tefsiri, Tasavvufi-İşari Tefsir, Mezhebi Tefsir ve Çağdaş Tefsirler. Görüldüğü üzere bu tasnifte tabakalar veya alfabetik sıra değil daha çok tefsir alanında yazılan eserlerin belli başlı üst başlıklar altında toplanarak yazımı esas alınmıştır.¹⁴

Tefsir tarihi adı altında yazılan birçok eserin, daha önce kaleme alınan eserleri taklit ettiğini görmek mümkündür. Bu bağlamda, sayıca fazla

- 8 Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahmân bin Ebû Bekr bin Muhammed, *Tabakatu’l-Müfessirin*, thk. Ali Muhammed Umar (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1976).
- 9 Edirnevi, Ahmed b. Muhammed, *Tabakatu’l-müfessirin*, thk. Süleyman b. Sâlih el-Hazî, (Medine: Mektebetü’l ulum ve’l-hikem, 1997), Edirnevi, Ahmed b. Muhammed. *Tabakatu’l-müfessirin*. thk. Mustafa Özel, Muammer Erbaş (İzmir: Birleşik Matbaacılık, 2005); Cevdet Bey, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2002); Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2 Cilt (İstanbul: Akçağ Yayınları, 1973).
- 10 Adil Nüveyhiz. *Mu’cemu’l-müfessirin min sadri’l-islam hatta’l-asri’l- hadir* (Beyrut: Müessesetü Nüveyhiz, 1988); Mustafa Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2012), 54-60; Okumuş, *Cevdet Bey ve “Tefsir Tarihi”*, 430.
- 11 Zehebî, Muhammed Huseyn, *et-Tefsîr ve’l-müfessirîn*, 3 Cilt (Beyrut: Dâru’l-Erkâm, ts.).
- 12 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 6. Baskı (Ankara: Fecr Yayınları, 2014); Ali Turgut, *Tefsir Usulü ve Kaynakları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1991); Bekir Karlığa, “Tefsir Tarihi”, *Hadislerle Kur’an’ı Kerim Tefsiri*, trc. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1988).
- 13 Düccane Cündioğlu, “Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası”, *İslamiyat Dergisi*, 2/4 (1999), 51-73; Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı*, 62-68, 97; İsmail Çalışkan, “Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliği – Eleştiriler- Gerekçeler- Teklifler”, *Tefsir Eğitim ve Öğretiminin Problemleri Sempozyumu 11-12 Haziran 2005 Van*, Editör. Ömer Kara (İstanbul: 2006), 105; Okumuş, *Cevdet Bey ve “Tefsir Tarihi”*, 431; Mustafa Öztürk, “Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış”, *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları 1* (İstanbul: İlim Yayıma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi, 2011), 91-92; İshak Doğan, “Osmanlı Dönemi Kur’an Araştırmaları”, *Makalat*, Konya: 1 (1999), 95-137; Fethi Ahmet Polat, *Tefsir Araştırmalarında Yöntem Sorunları I-II* (Konya: Aybil Yayınları, 2014), 366.
- 14 Goldziher, Ignaz, *İslam Tefsir Ekolleri*, trc. Mustafa İslamoğlu (İstanbul: Denge Yayınları, 1997); Goldziher, Ignaz, *Mezâhibü’t-tefsîri’l-islâmî*, trc. Abdülhalim en-Neccâr (Kahire: Dâru’l-Meârif, 1955).

olmalarına rağmen Tefsir tarihi ile ilgili eserlerin, on dört asırlık tefsir birikim ve kültürünü kapsamlı bir şekilde ele almadığı görülmektedir.¹⁵ Ekoller esas alınarak yazılan tefsir tarihi eserlerinin Tabakat ve Mu'cem türleri kadar kapsamlı olmadığı görülmektedir. Ekol bazlı tefsir tarihi eserlerini, Tabakat ve Mu'cem türlerinden ayıran en önemli özellik, ilkinde tefsirlere ve görüşlere; ikincisinde ise müfessirlere ağırlık verilmiş olmasıdır. Zehebi'nin, eserine "et-Tefsir ve'l-Müfessirûn" adını vermiş olması, bu farkı görmüş olmasının sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. Tefsir tarihi ile ilgili bilgi ve verileri sadece yukarıdaki isimlerle yazılmış eserlerde aramak yanlış olacaktır. Zira Tefsir ilimleri ve tefsir usulü alanında yazılmış farklı birçok eserde de tefsir tarihine dair geniş bilgilerle karşılaşmak mümkündür.¹⁶

1400 yıllık süreçte sürekli gelişen ve zenginleşen tefsir literatürünü bir bütün olarak sadece bir kişi tarafından incelenmesi ve ilgili literatürün tamamının bir veya birkaç cilde sığdırılması mümkün görülmemektedir. Tefsirlerin sadece Arapça değil, başka dillerde de yazıldığı düşünüldüğünde yapılacak çalışmanın müştereken ve kapsamlı olması gerektiği zaten anlaşılacaktır. Ancak bu şekilde, efradını cami ağyarını mani ifadesinin işaret alanına yakın eserler yazılabilecektir.

Günümüzde ideal ölçülerde sistematik olmasa da tefsir tarihi yazıcılığında görece farklı üslupların belirdiği söylenebilir. Artık tefsir tarihi alanında branşlaşmaya gidilerek konuyla ilgili bilgi yığını tasnif edilmekte ve müstakil başlıklar altında çalışılmaktadır. Günümüzde alışlagelen tefsir tarihi eserlerinin yanı sıra dipnotta yer verilen eserler¹⁷ vasıtası ile

15 Çalışkan, *Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliği*, 103.

16 Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, 74-93; Subhi es Salih, *Kur'an İlimleri*, trc. M. Sait Şimşek (İstanbul: Esra Yayınları, 1994); Tayyib Okıç, *Tefsir ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri* (İstanbul: Nun Yayıncılık, 1995); İsmail Albayrak, *Tefsir Usulü* (İstanbul. Şule Yayınları, 1998), 93; Zekeriyâ Pak, "Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri (Taberi Öncesi)", *Tefsir El Kitabı*, Editör: Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 148; Zürkani, Muhammed Abdulazim, *Menahilü'l-irfan fi ulumi'l-Kuran* (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-Arabiyye, 1995), 2:14-16; Muhammed Umar el Hacı, *Mevsuati't-Tefsir Kable Ahdî't-Tedvin* (Dimaşk: Dâru'l-mektebi, 2007), 197-199; Musa İbrahim el İbrahim, *Buhusün menhecıyyetün fi ulumi'l-Kur'ani'l-Kerim* (Amman: Dâru Ammar, 1996), 107; Mehmet Paçacı, *Kur'an'a Giriş* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 120.

17 Mustafa Öztürk, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Meal ve Tefsir Serencamı* (Ankara Okulu Yayınları, 2012), *Osmanlı Tefsir Mirası* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012); Fethi Ahmet Polat, *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur'an'a Yaklaşımlar* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), Orhan Atalay, *20. Yüzyıl Tefsir Akımı-İctimai Tefsir* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2004); Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010); İsmail Aydın, *Kur'an'ın Filolojik Yorumu Tarihsel Gelişim ve Sorunları*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014); Hadiye Ünsal, *Tefsirde Heterodoksi Kadiyanilik ve Kur'an* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011); Şahin Güven, *Çağdaş Tefsir Araştırmalarında Konulu Tefsir Metodu* (İstanbul: Denge Yayınları, 2001); Süleyman Ateş, *İşâri Tefsir Okulu*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara, 1974; Celal Kırca, *İlmî Tefsir Hareketi* (Bursa, 1984); Mustafa Öztürk; *Tefsirde Bâtınlık* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003); Süleyman Gezer, *Kur'an'ın Bilimsel Yorumu Bir Zihniyet Tahlihi*, (Ankara:

yeni bir tefsir tarihi yazım tarzının geliştiği söylenebilir. Keza “müfessir ve tefsir” bağlamında çalışılan tezlerde¹⁸ de yeni tarzların ortaya çıktığı görülebilir.

2. Tefsir Tarihi Yazımında Tefsirleri Tasnif Sorunu

Zaman içerisinde tefsirde pek çok farklı tarzın gelişmesi, tefsir çalışmalarını kategorize etmeyi gerektirmiştir.¹⁹ Tefsir Tarihi alanında yazılmış eserlere baktığımızda birbirinden çok da farklı olmayan tasniflerin yapıldığını,²⁰ bu tasniflerin ortak bir paydada birleştiğini görmekteyiz. Bu tasniflerin tefrika ve ayırıcılık olmadığını, bir sınıflandırma olduğunu ve bu tasnifin Batı’dan esinlenmediğini belirtenler bulunmakta²¹ ise de bugüne kadar yapılmış tefsir tarihi kategorilendirmelerinin Batı’nın etkisinde kalınarak mezhebi bağlamda geliştiği görülmektedir.

Goldziher’in geliştirdiği ve Zehebi’nin sistemleştirdiği tasnif sıkıntılı ve eksik bir tasniftir.²² Mezhebi ayırıcılığa dayanan bu tasnifin kaynağı olan Goldziher’in İslam tefsir tarihine mezhepler üstü bir perspektiften baktığını söylemek²³ yanlış olacaktır. Zira mezhep üstü bakmak ile

- Ankara Okulu Yayınları,2009); Abdulkaki Güneş, *Akli Tefsir Hareketi* (Van: Ahenk Yayınları, 2003); İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012); J.J.G. Jansen, *Kur’an’a Bilimsel- Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, (Ankara: Fecr Yayınları, 1993); M. Said Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, (İstanbul: Esra Yayınları, 1997), Mustafa Öztürk, *Çağdaş İslam Düşüncesi ve Kur’anlılık*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013); *Tefsir Tarihi Araştırmaları*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınlar, 2005); Mustafa Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2012); Şehmus Demir, *Kur’an’ın Yeniden Yorumlanması Batıyla Münasebetin Kur’an Yorumuna Yansımaları*; (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005); Abdülhamit Birişik, Abdülhamit Birişik, *Hind Alt Kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), Mustafa Bilgin, *Tefsir’de Mu’tezile Ekolü*, (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 1991) vs. gibi eserler tefsir tarihi konusunu ilgilendiren konuları müstakil olarak çalışmış eserlerdir.
- 18 Örneğin; M. Ragıp İmamoğlu, *İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Te’vilâtü’l-Kur’ân’daki Tefsir Metodu*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991; Muharrem Çelebi, *Meâni’l-Kur’an ve ez-Zecâc*, (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1976); Muhammed Coşkun, *Bereketzade İsmail Hakkâ’nın Envâr-ı Kur’an Tefsiri ve Diğer Tefsir Yazıları* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi,2008); Gökçen Kalkan, *Cemaleddin el-Kasîmi ve Tefsirdeki Metodu* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2007) vs.
- 19 Polat, *Tefsir Araştırmalarında Yöntem*, 306.
- 20 Zehebi, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*; Paçacı, *Kur’an’a Giriş*,120-130; Muhammed Vehbi Dereli, *Kuran Muhtevası ve Yorumu* (Ankara: Fecr Yayınları, 2011), 79-85; Harun Ögmüş-Aykut Kaya-Muhammed Çalışkan, *Tefsir Literatürü* (İstanbul: İlahiyat Araştırmaları Derneği, 2008); Polat, *Tefsir Araştırmalarında Yöntem*; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013); Harun Ögmüş, *Muhadarat fi ulumi’l- Kur’an ve tarihi’t-tefsir* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014); Hidayet Aydar, *Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri*, 3 Cilt (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2013); Albayrak, *Tefsir Usulü*; Musa İbrahim el İbrahim, *Buhusün men-heciyyetün fi ulumi’l-Kur’an’i’l-Kerim*; Davut Aydüz, *Tefsir Çeşitleri ve Konulu Tefsir* (İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2004); Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, 62-68.
- 21 Abdurrahman Çetin, *Kur’an’ı Anlama’nın Önemi ve Bu Konudaki Çalışmalar*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 9/9 (2000), 203.
- 22 Polat, *Tefsir Araştırmalarında Yöntem*, 366.
- 23 Mustafa Öztürk, *Kur’an’ın Mu’tezili Yorumu Ebu Müslim el-İsfehani Örneği* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 24.

mezhep dışından hatta mezheplere din dışından bakmak farklı şeylerdir. Emin el Huli, Goldziher'in tefsir eserlerini sınıflandırmasında eksikler olduğunu, zikrettiği tefsir ekollerinin yanı sıra lügavi, nahvi, edebi, fıkhi, tarihi vb. tefsir çeşitlerinin de bulunduğunu ifade etmiştir.²⁴ Son dönemde kaleme alınan bazı eserlerde tefsirlerin "geleneksel, mezhebi, işari, akli, savunmacı, siyasal, tarafsız"²⁵ gibi ayırımlara tabi tutulduğu müşahede edilmektedir.

Tefsir ekollerinin, sosyal bilimlerin disiplinleri çerçevesinde beliren netliğe tam olarak kavuşamadığı söylenebilir. Mesela, Fikhî Tefsir Ekolüne dâhil olan bir tefsiri, pekâlâ İslâhî Tefsir Ekolüne; Edebî Tefsir Ekolüne giren bir tefsir anlayışını, Konulu Tefsir Ekolüne dâhil etmek mümkündür. Bunun sebebi ise muhtemelen, yorum denen olgunun alan ve sınırlarının çok net bir şekilde çizilememiş olmasıdır.²⁶

Tefsir tarihi eserleri, ilk dönemden bugüne farklı tasniflere tabi tutulmuşsa da bunları, *başlangıç*, *gelişim* ve *son dönem* eserleri olmak üzere üçe ayırarak ele almanın daha toparlayıcı ve kapsamlı olacağı kanısındayız. Hz. Peygamberden başlayarak Emeviler'in son dönemine kadar olan dönemi *bidayet(başlangıç)*; Abbasiler ile başlayıp 20. Yüzyılın başlarına kadar olan dönemi *gelişim*; 20. Yüzyılın başlarından günümüze kadar olan dönemi ise *son dönem veya olgunlaşma dönemi* olarak değerlendirmek mümkündür. Tefsir ilminin gelişimi göz önünde bulundurularak tasarlanan bu tasnifin yanı sıra farklı tasnifler de yapılabilir.

Tefsir tarihi bağlamında yazılacak eserler, müfessirleri bölge, ülke, dönem, zaman veya millet farkını göz önünde bulundurarak da ele alabilirler.²⁷ Zira aynı dönemde, aynı bölgede yazılmış eserlerin bir arada tanıtılması tefsir ilmindeki gelişim aşamalarını ve farklılıkların temel sebeplerini bilmemize daha çok yardımcı olacaktır. Aynı siyasi, sosyal ve kültürel ortamlarda yaşamış benzer sorunlarla karşılaşmış müfessirleri mezhep başlığı altında incelemek, tefsiri vücuda getiren diğer durumları görmezlikten gelmeye neden olabilir.

20. Yüzyılda tefsir ilmi kendini yenilemiş ve çağın gereklerine uygun olarak farklı bir seyir izlemiştir. Özellikle bu dönemde yazılan tefsirler konu ve metot açısından eski tefsirlerden farklılık arz eder. Geçmiş tefsirler daha çok Kur'an lafızlarının anlaşılması üzerinde dururken bu dönemlerde yazılan tefsirler ise Kur'an lafızlarının anlaşılması ile birlikte

24 Emin el-Huli, *Arap- İslam Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar*, 27.

25 Murad W. Hofmann, *Kur'an*, trc. Mehmet Toprak (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2005), 65.

26 Polat, *Tefsir Araştırmalarında Yöntem*, 363.

27 Çalışkan, *Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliği*, 110.

hayatın içinde bir Kur'an anlayışından hareketle, onun hidayet yönüne ağırlık vermişlerdir.

Bu nedenle son dönemde ortaya çıkan tefsir hareketleri; "İctimai, İlmi, Edebi, İnkılabı, Islahi, Siyasal, Akli" gibi isimlerle anılmış ve kategorize edilmişlerdir.²⁸ İlk dönem tefsirleri "Rivayet ve Dirayet" gibi ana başlıklar altında incelenirlerken daha sonraları ise "Fıkhi, Lugavi, Mezhebi, İşari" gibi isimlerle kategorize edilmişlerdir. Son dönem tefsir tasnifleri ile ilk dönem tefsir tasniflerindeki isimlendirme farklılıklarına dikkat edildiğinde ilk dönem tefsir çalışmalarının sosyal çalkantıların ve siyasi ayrışmaların gölgesinde kaldığı, sön dönem tasniflerin ise konu ağırlıklı oldukları görülecektir.

3. Tefsir Tarihi Yazımında Tarihi Arka Plan Eksikliği

Tefsir tarihi alanında yazılan eserler, temelde tefsir, müfessir ve yöntemleri ele alarak ilgili ürünleri kategorize etmektedirler. Ancak genel bir eksiklik olarak tefsir tarihine dair yazılan eserler, tefsirlerin yazılma sebep, şart ve ahvalleri üzerine ya hiç eğilmezler ya da bunları basit açıklamalarla geçiştirirler. Kur'an tefsirine dair ortaya çıkan her bir yöntemin; yazılan eserlerin kendi dönemlerinin paradigmalarından izler taşıdığı²⁹ gerçeğini göz önünde bulundurmazlar. Nitekim belli bir zaviyeden yazılan tefsir tarihi ile ilgili eserlerin irdelemeci olmak yerine yargılayıcı ve dışlayıcı olduklarını görmek mümkündür. Örneğin Zehebi, eserinde Şia tefsirini neredeyse bir cilt tutacak kadar eleştirmekte, ancak olay, olgu ve fikirlerin tarihi arka planlarına neredeyse hiç değinmemektedir.³⁰

Tefsir tarihini ve yapılmış tasnifleri bihakkın anlayıp anlamlandırmak sadedinde tefsirlerin vücut bulduğu ortamı ve arka planını bilmek oldukça önemlidir. Değilse tarihi arka planı anlaşılmayan tefsirlerin tasnifine yönelik eleştirilerin ayağı sağlam bir zemine basmayacaktır. İlk dönemlerde kaleme alınan tefsirlerin daha çok rivayetleri konu almalarının ve bu yüzden rivayet tefsirleri kategorisine alınmalarının sebeplerini ancak tarihi arka plana baktığımızda anlayabiliriz.

Tefsir faaliyetlerinin ortaya çıkışında ve gelişmesinde Kur'an'ın metinsel ve dilsel özellikleri etkin olmakla beraber muhatap kitlenin ferdi

28 Bk. Polat, *Tefsir Araştırmalarında Yöntem*; Demirci, *Tefsir Tarihi*; Öğmü, *Muhadarat fi ulumi'l-Kur'an*; Aydar, *Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri*; Albayrak, *Tefsir Usulü*; Hofmann, *Kur'an*; Atalay, *20. Yüzyıl Tefsir Akımı-İctimai Tefsir*; Güneş, *Akli Tefsir Hareketi*; Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*.

29 Hikmet Koçyiğit, *Kur'an'ın Nüzul Sırasına Göre Tefsir Edilmesi*, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 12/23 (2013), 199.

30 Zehebi, *et-Tefsir ve'l-müfessirân*, 2: 33-234.

ve toplumsal açıdan değişmesi ve gelişmesi filli olarak tefsiri geliştiren en önemli etkidir.³¹ Kur'an'ı tefsir eden hiçbir müfessiri içinde yaşadığı ahvelden, mensup olduğu mezhep ve meşrepten, yetiştiği kültürden, yetiştirme tarzından ve döneminin Kur'an algısından bağımsız düşünemeyiz. Geçmişte ve günümüzde kaleme alınan birçok tefsirin tarihi arka planında yatan birçok olgu ve olayı bilememekteyiz. Örneğin herhangi bir müfessirin tefsir yazarken siyasi, etnik ve kültürel baskılara/dayatmalara maruz kalıp kalmadığını bilmek, tefsir tarihinin daha iyi anlaşılmasına ve değerlendirilmesine imkân verecektir.

Müfessirlerin yaşadıkları çağın gereklerine ve sorunlarına cevaplar bulma gayreti içinde olmaları önem/gereklik arz eder. Bu bağlamda Rivayet, Dirayet ve Lügavi tefsir çalışmalarının, yazıldıkları dönemin boşluklarını doldurma çabasını gütmüş olmaları, bir bakıma hasıl olan ihtiyaçları gidermeye yönelik faaliyetler olarak değerlendirilebilir. Örneğin fetihler sonucu İslam'a henüz girmiş Arap olmayan unsurların ve diğer din mensuplarının, İslam dinini öğrenmelerini sağlamak, Kur'an dilinin özgünlüğünü yitirmesine engel olmak tefsir çalışmalarına ve çeşitlenmelerine etki eden faktörlerdir. Bu nedenlerle tefsirleri yazıldıkları dönemin şartlarından bağımsız değerlendirmemek gerekir. Zira bu nedenleri dikkate almamak, hem tefsirlerin arka planlarını anlamayı hem de onları tasnif etmeyi güçleştirecektir. İslam'ın hüküm sürdüğü dönemlerde ve devletlerde yazılan tefsirler ile kısmen Batı'nın etkisinin de göz ardı edilemeyeceği son dönem tefsirleri arasında elbette ki bazı farklılıklar olacaktır. Bu farklılıkları anlamak, dönemsel farklılıkları göz önünde bulundurmadan bağımsız olamayacaktır. Örneğin Kur'an'ın son ve evrensel bir kitap olduğuna, her döneme hitap ettiğine ve aslının korunduğuna inanan Müslümanlar, geçmişte olduğu gibi bu gün de kendilerini Kur'an'a dayandırma ihtiyacı hissetmişler ve Batı egemenliğinin hüküm sürdüğü bu dönemlerde *İnkılabi, Islahi, İctimai, Mevzui* vb. tefsirlerin vücut bulmasını sağlamışlardır.

Mesela ülkemizde Cumhuriyetin ilk dönemlerinde yazılan *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirini yazıldığı dönemin şartlarında değerlendirmek; Pakistan'da Mevdudî'yi; Mısır'da Seyyid Kutub'u tefsir yazmaya iten şartların neler olduğunu bilmek mühimdir. Tam da bu nedenlerle bir tefsir tarihçisinin, belli bir dönemde meydana gelmiş tefsirleri tanıtırken ilgili şartları ve ahvali bilmesi ve tasvir etmesi önem arz etmektedir.

31 İshak Özgel, "Tarihselcilik Düşüncesi Bağlamında Kur'an'ın Tarihsel Yorumu", *Dini Hükümlerin Kaynağı ve Dini Metinlerin Anlaşılması Konusundaki Çağdaş Yaklaşımlar Çalıştayı*(18-19 Aralık 2009), Editör: Cengiz Kallek (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 249.

4. Tefsir Tarihi Yazımında Metodoloji Sorunu

Metodolojisi olmayan bir ilim dalının taklitten kurtulamayacağı ve özgün eserler ortaya koyamayacağı bilinmektedir. Tefsir tarihi yazımı konusundaki yöntembilim eksikliğinin ilgili eserlerde hemen göze çarptığı söylenebilir. Öyle ki alanla ilgili eserlerin, çoğunlukla geçmişte tekrar ettiği ya da eskinin üzerine birkaç yeni eser eklemek dışında kayda değer bir katkıda bulunmadığı hemen anlaşılmaktadır.

Öncelikle Tefsir tarihi türü eserlerin yazımında yazarın telif ettiği eserle neyi amaçladığının, eserin varlık nedeninin, muhataplarının,³² konularının, sınırlılıkların, geçmişte yazılan benzer eserlerden farkının; Tefsir tarihi mirasına ne tür katkılarda bulunacağını açıkça belirtilmesi gerekir. Bu bağlamda tefsirin ne anlama geldiğini ve kime müfessir denilebileceğini, müfessir tanımına kimlerin dâhil olacağını açıklığa kavuşturmak elzemdir. Mesela sadece bir sure yahut ayet veya mevzuyu tefsir edenlerle Kur'an'ı baştan sona tefsir edenler aynı kefedeymiş mi değerlendirilecek yahut aralarında fark gözetilecek mi? Müfessir ve tefsir tanımlamaları hangi ölçüler esas alınarak belirlenecek? Tabakat türü tefsir tarihi eserlerinde, sadece bir sureyi tefsir edenlerle Kur'an'ı baştan sona tefsir edenler arasında fark gözetilmemiş ikisi de müfessir olarak değerlendirilmiştir. Bunun önemli bir problem olup olmadığı, üzerinde ehemmiyetle durulması gereken bir husustur.

5. Tefsir Tarihi Yazımında Kapsamlılık Sorunu

5.1. Farklı Coğrafyaların İhmal Edilmesi

Abbasî Dönemi, Kur'ân ilimlerinin ve Tefsir Usulü'nün olgunlaşma devresi olarak değerlendirilebilir. Zira tefsirlerin çoğunun Abbasî Döneminde yazıldığı görülmektedir.³³ Dolayısıyla bu dönemin de öncesinden başlanarak Tefsir Tarihi halkalarını, kayıp halka kalmayacak şekilde, kronolojik olarak araştırmak alana büyük katkı sağlayacaktır.³⁴

Tefsir tarihinde, Endülüs tefsir geleneği ve müfessirleri önemli bir yere sahip olmasına rağmen bu alana ait yeterli araştırma yapılmadığı;³⁵ yapılan araştırmaların ise belirli müfessirlerle sınırlı kaldığı görülmektedir. Öyle ki sayıca epey bir yekûn tutmakla birlikte Endülüs coğrafyasındaki müfessirlerin pek azı tanınmış, bazılarının ismine ilgili çalışmalarda

32 Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, 252.

33 Müsaid, Müslim, *Eseru't-tatavvuri'l-fikri fi't-tefsir fi'l-asri'l-Abbasi*, 61.

34 Müsaid, Müslim, *Eseru't-tatavvuri'l-fikri fi't-tefsir fi'l-asri'l-Abbasi*, 15.

35 Çalışkan, *Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliliği*, 110; Polat, *Tefsir Araştırmalarında Yöntem*, 305.

çok az yer verilmiş, bir kısmına ise hiç değinilmemiştir.³⁶ Aynı durumun, Büyük ve Anadolu Selçuklu devletleri³⁷ ve diğer tüm İslam medeniyetleri için de geçerli olduğu söylenebilir. Bu durumun önemli bir eksikliğe işaret ettiğini bilerek, Tefsir tarihi araştırmalarını, Hint alt kıtası,³⁸ Libya³⁹ vb. tüm İslam ülkelerinde yapılan çalışmaları da kapsayacak genişliğe yaymak önem arz etmektedir. Aksi takdirde, haddi zatında zengin bir nicelikte olan tefsir ve müfessir yekûnunun bıraktığı mirastan mahrum kalma- mız kaçınılmaz olacaktır.

5.2. Osmanlı Dönemi Tefsirine Yer Verilmemesi

Tefsir alanında görmezden gelinmesi mümkün olmayan bir mirasa sahip olan Osmanlı döneminin tefsir mirasına⁴⁰ birkaç istisna hariç eski ve yeni tefsir tarihi eserlerinin neredeyse hiçbirinde yer verilmemiştir. Oysa Osmanlı dönemi tefsir çalışmaları hakkında birçok tez ve makale kaleme alınmıştır.⁴¹ Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi tefsir eserlerinin, tefsir tarihi eserlerinde incelenmemesinin ve 600 yıl Müslümanlara hizmet eden Osmanlı devletinin ilmi mirasının görmezlikten gelinmesinin sebepleri üzerinde durulmalıdır. Dil inkılâbı ile kütüphane raflarında terk edilen Osmanlı tefsir mirasının incelemeye konu olmamasının arkasında, varsa siyasi sebepler araştırılmalıdır. Yeri gelmişken, Tefsir tarihi alanında çalışmaları olan Goldziher'in, eserinde Osmanlı tefsir mirasına hiç değinmemiş olmasını düşündürücü bulduğumuzu belirtmeliyiz.

Modern zamanlarda Osmanlı tefsir mirasıyla ilgili araştırmalara fazla rağbet edilmemesinin başlıca sebeplerinden biri, tefsir tarihi alanında klasik sayılabilecek eserlerin çoğunda Osmanlı'ya yer verilmemiş olmasıdır. Goldziher ve Zehebi'nin tefsir tarihiyle ilgili meşhur eserlerinde

36 Ali Karataş, *EndülüS Tefsir Geleneği ve Müfessir İbn Ebi Zemenin*, Atatük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 40 (2013), 296.

37 İshak ÖZgel, *Büyük Selçuklular Dönemi Müfessirleri* (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 1996); Mustafa Yavuz, *Anadolu Selçukluları Dönemi Müfessirleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 1997).

38 Birışık, *Hind Alt Kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*.

39 Mohammed Nagip Nasrat, *Başlangıçtan Günümüze Libya'da Tefsir Faaliyetleri* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2003), 167-170.

40 Doğan, "Osmanlı Dönemi Kur'an Araştırmaları", 95-137; Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", 15-206; Cündioğlu, *Osmanlı Tefsir Mirası*, 51-73

41 Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1994), Muhammed Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri* (Yüksek Lisans Tezi; Uludağ Üniversitesi, 1992); Muhammed Abay, "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 9/18 (2011), 67-137; Mehmet Zorlu, *İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918) Tefsir Hareketleri* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2002). Daha geniş bilgi için bk. Öztürk, *Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış*, 93; Mehmet Salmazzem, "Osmanlı Medrese Geleneğinde Tefsir Tedrisatı: Koğak Örneği", *Tarihi ve Kültürel Dokusuyla Koğak*, Editör: Mehmet Salmazzem, (Konya, Çizgi Yayınları, 2019), 61-85.

Osmanlı dönemi Kur'an ve tefsir çalışmalarından söz edilmemiş olması, bu müelliflerin birtakım indi ve ideolojik mülahazalarına bağlanarak izah edilebilir.⁴² Türkçe kaleme alınan birçok tefsir tarihi eserinde Osmanlı Tefsirine az yer verilmiş olması ya da hiç yer verilmemiş olması ise geçmişin taklidiyle ilişkilendirilebilir.

5.3. Yazma Tefsirlere Yer Verilmemesi

Tefsir tarihi alanında yazılmış eserlerin müellifleri maalesef yazma halinde bulunan tefsirlerle ilgilenmemişlerdir. Kütüphane raflarında gün yüzüne çıkarılmayı bekleyen yüzlerce tefsire, tefsir tarihi eserlerinde yer verilmemiş olması ciddi bir eksikliklerdir. Tefsir tarihi yazımında sadece matbu eserlere değil yazma halinde bulunan eserlere de yer verilmesi ve ayrı bir başlık altında değerlendirilmesi gerekmektedir. Başta Süleymaniye Kütüphanesi olmak üzere, Türkiye'deki muhtelif kütüphanelerde Osmanlı dönemine ait yüzlerce yazma eser halen gün yüzüne çıkarılmayı beklemektedir.⁴³

Süleyman Molla İbrahimioğlu'nun "Süleymaniye Kütüphanesi'nde Bulunan Yazma Tefsirler (Metot ve Kaynakları)" adlı eseri⁴⁴ Yazma tefsirleri konu edinen ve bu alandaki açığı kapatmaya çalışan tefsir tarihinin önemli eserlerinden biridir. Tefsir tarihi araştırmacılarının bu alana yoğunlaşmaları ve gizli köşelerde, gün yüzüne çıkarılmayı bekleyen tefsir eserlerini tanıtarak neşrini gerçekleştirmeleri ilmi bir vecibe olarak karşımızda durmaktadır.

6. Tefsir Tarihi Yazımı ve Mezhep Olgusu

6.1. Mezhebi Tefsir/Fırka Tefsiri İsimlendirmesinin Yanlışı

Tefsir tarihi eserlerini değerlendirirken öncelikle bu eserlerin kapsam alanına bakılmalıdır. Örneğin Sünni dünyada kaleme alınan tefsir tarihi eserleri daha çok Sünni tefsir tarihiyle ilgilidir. Şii tefsir tarihi eserleri içinde aynı şeyleri söylenebilir. Bu olgu, tefsir tarihini ele alan eserlerin mezheplerin şemsiyesi altında kaleme alındığını, dolayısıyla kapsamlı olmadığını göstermektedir. Bu sebeple, tefsir tarihi eserlerimizin eksik olduklarını ve taraflı yazıldıklarını söylemek mümkündür.

Mezhebi Tefsir; Kur'an'ın itikâdî, amelî ve siyasî görüşler doğrultusunda tefsir edilmesidir. İslam'ın ilk devirlerinden itibaren farklı şekillerde ortaya çıkan muhtelif kesimler, kendi görüşlerini Müslüman çoğunluğa

42 Öztürk, *Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış*, 91-92.

43 Öztürk, *Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış*, 96.

44 Süleyman Molla İbrahimioğlu, *Süleymaniye Kütüphanesi'nde Bulunan Yazma Tefsirler (Metot ve Kaynakları)*, (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2002).

kabul ettirebilmek veya kendilerini savunabilmek için en güçlü yol olarak Kur'ân'ı kendilerini savunacak tarzda tefsir veya te'vil etmede bulmuşlardır.⁴⁵

Mezhep anlayışının bir kenara bırakılmayacağı, herkesin etkilendiği yerleri referans alarak fikirlerini kaleme alacağı muhakkaktır.⁴⁶ Bununla beraber, Tefsir tarihi yazacak kişilerin mezhebi saplantılara kapılmaması ve mezhep olgusunu her şeyin üstünde tutmaması gerekir. Buna dikkat edilmediği için olacak ki, mevcut tefsir tarihi eserleri okuyucuların yanlış ve yanlış yönlendirilmesine neden olmaktadır. Örneğin Sünnî ulema tarafından yazılan eserlere bakıldığında, *Mezhebi tefsirler* başlığı altında, Şia, Havaric, Mu'tezile isimleri⁴⁷ bulunduğu halde, Ehl-i Sünnet'e yer verilmediği görülmektedir.⁴⁸ Bu olgu, Ehl-i Sünnet'in kendini hak ve mezhepler üstü, diğerlerini ise batıl kabul ettiği anlamına gelmektedir. Hâlbuki kimi Sünnî müfessirlerin de mezhebi kaygılar taşıdıkları⁴⁹ hatta mezheplerini haklı çıkarmak için ayetleri bağlamından kopardıkları⁵⁰ görülmektedir. Tarihte yazılmış hiçbir tefsir, tam anlamıyla mezhebi angajmanlardan kopuk olmamakla beraber, Sünnî algıya göre, "Mezhebi tefsir" ideolojik ve konjonktürel bir niteleme olup⁵¹ "Gayri Sünnî Tefsir" anlamına gelmektedir.⁵² Bu isimlendirmenin sorgulanmaksızın çağdaş tefsir tarihi kitaplarında yer bulması, taklitten ve mezhebi angajmanlardan kopamamanın sonucu olmalıdır. Benzer yanlış bir isimlendirme "İlhadi tefsir" için de geçerli olduğu görülmektedir.⁵³

Tefsir tarihi alanında eser yazan Doç. Dr. Harun Ögmüş, Ehli Sünnet tarafından kaleme alınan tefsir tarihi eserlerinde Ehli Sünnet'in mezhebi tefsirler içinde zikredilmediğini, bununla Ehli Sünnet'in mezhebe daya-

45 Eren, Cüneyt - Erbaş, Muammer, *Kur'an İlimleri ve Tefsir İstihlaları* (Erzurum: EKEV Yayınları, 2001), 160.

46 Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, 45-247.

47 Zehebi, *et-Tefsir ve'l-müfessirîn*, 1: 238-316, 2: 5-234; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1: 303-541; Polat, *Tefsir Araştırmalarında Yöntem*, 378-387; Fethi Ahmet Polat, "Dirayet Ağırlıklı Tefsirler", *Tefsir El Kitabı*, Editör. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 207-213; Eren, Cüneyt-Erbaş, Muammer, *Kur'an İlimleri ve Tefsir İstihlaları*, 160.

48 Çalışkan, *Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliliği*, 107.

49 Râzî, Fahreddin Ebu Abdillah Muhammed b. Ömer, *Mefâtilu'l-Ğayb (Tefsiri Kebir)*, trc. Suat Yıldırım v. dğr. (Ankara: Akçağ Yayınları, 1995), 8: 336, 12: 312; bk. Fethi Ahmet Polat, *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler Mutezili Zemahşeri ve Eş'ari İbnu'l-Muneyyirin Eleştirileri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007).

50 Nebe', 23. Ayet ile ilgili Bk. Hâzîn, Alâuddîn Alî bin Muhammed bin İbrahim el-Bağdâdî, *Lübâbü't-te'vil fî meânî't-tenzîl/Tefsîru'l-Hâzîn*, thk. Abdusselâm Muhammed Alî Şâhîn, 3. Baskı. 4 Cilt (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2014).

51 Polat, "Dirayet Ağırlıklı Tefsirler", 208.

52 Öztürk, *Kur'an'ın Mu'tezili Yorumu*, 19; Polat, Fethi Ahmet; *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, 53.

53 Çalışkan, *Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliliği*, 108-109.

lı yorumlarda bulunmadığı imasının verilmek istendiğini ancak bunun doğru olmadığını ifade ederek Maturidi'nin ile Razi'nin tefsirlerindeki Maturidi ve Eş'ari yorumlara göndermede bulunur.⁵⁴ Prof. Dr. Muhsin Demirci⁵⁵ ve Prof. Dr. Hidayet Aydar⁵⁶ tefsir tarihi eserlerinde seleflerinden farklı olarak mezhebi tefsir başlığı altında Ehli Sünnet tefsirlerini de zikrederler.

Mezhebi tefsir adı altında yapılan tasnife bakıldığında, Mu'tezile ve Haricilerin tarihin belli bir döneminde var oldukları ve zamanla son buldukları kanaatine varılabilmektedir.⁵⁷ Hâlbuki Hariciler İslam dünyasının farklı coğrafyalarında bugün de yaşamakta ve ilmi faaliyetlerini sürdürmektedirler.

6.2. Mezhebi Tefsir Başlığı Altında Dışlanan Fırkaların Tefsir Birikimi

Mezhebe dayalı Tefsir tarihi anlayışından dolayı Ehli Sünnet dışındaki fırkaların tefsir birikiminin çoğunlukla ihmal edildiği ve görmezden gelindiği görülebilir. Örneğin akli öncelemekle tanınan Mu'tezile mezhebinin tefsir birikimine yüzeysel olarak değinilmektedir. Tefsir Tarihi, Razî vasiyetiyle kendisinden haberdar olduğumuz Ebu Müslim el- İsfehani'nin⁵⁸ tefsirinden bahsetmemektedir.⁵⁹ Tefsir tarihi eserlerinin Mu'tezile, Aleviler,⁶⁰ ve Şia'nın tefsir birikimini görmezden geldiğini söylemek mümkündür. Keza Mezhebi tefsir başlığı altında ele alınan Şia'ya tefsir ve müfessirlerin, Şii tefsir birikiminin çok az bir kısmını oluşturduğu görülmektedir.⁶¹ Örneğin üç ciltlik eserinin nerdeyse bir cildini Şii tefsire ayıran Zehebi, Şii Tefsir literatürünü tanıtmak yerine, eserine aldığı az sayıdaki Şii müfessirin görüşleri üzerinden, Şia'nın görüşlerini cürütmeye çalışır.⁶²

Modern dönem tefsir tarihi literatüründeki İmâmiyye Şiası ile ilgili bilgi ve değerlendirmelerin temel referans çerçevesi büyük ölçüde Zehebî'nin oluşturduğu sistematığe dayanmaktadır. Bu nedenle, İmâmiyye Şia'sının tefsir anlayışıyla ilgili birçok yeni çalışmadaki muhteva bu eserdeki bilgi ve değerlendirmelerin tercüme, şerh ve ihtisarından öteye geçmemektedir.⁶³

54 Ögmüş, Harun; *Muhadarat fi ulumi'l- Kur'an*, 127.

55 Demirci, *Tefsir Tarihi*, 198.

56 Aydar, *Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri*, 746-750.

57 Çalışkan, *Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliliği*, 107

58 Bk. Öztürk, *Kur'an'ın Mu'tezili Yorumu Ebu Müslim el-İsfehani*.

59 Bk. Zehebi, *et-Tefsir ve'l-müfessirîn*, 1: 238-307; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1: 387-507.

60 Mir Muhammed Kerim el- Baküvî, *Keşfü'l-hakayık an nüketi'l- ayâtive'd- dekâyık (Gerçeğin Doğuşu Alevi Kur'an Tefsiri)*, Hazırlayan. Ahmet Demir (Balıkesir: Altınpost Yayınları, 2012), 165.

61 Mustafa Öztürk, "Şii-İmami Tefsir Kültürünün Genel Karakteristikleri", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar* (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010), 245.

62 Zehebi, *et-Tefsir ve'l-müfessirîn*, 2: 33-234; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1: 307-343.

63 Öztürk, *Şii-İmami Tefsir Kültürünün Genel Karakteristikleri*, 243-244.

Sünnî araştırmacıların modern dönem tefsir tarihi çalışmalarında Şîî İmâmî müfessirler ve eserleri hakkında aktarılan bilgiler kapsamında genellikle Ebû'l-Hasen Ali b. İbrahim el-Kummî, Ayyâşî, Ebû Ca'fer et-Tûsî, Ebû Ali et-Tabersî, Feyz-i Kâşânî gibi birkaç isim tâdât edilir.⁶⁴ Oysa Seyyid Abdürresûl el-Mûsevî *eş-Şîâ fi't-Târîh* adlı çalışmasında, 450'den fazla Şîî müfessir ve tefsir zikretmiştir. Ne var ki biz bu Şîî müfessirler ve tefsirlerin büyük bir kısmından haberdar değiliz. Öte yandan Seyyid Muhammed Ali el- *Ayâzî el-Müfessirûn* adlı eserinde İmâmîyye Şiasının 40 kadar matbu tefsirini incelemiştir. İmâmîyye Bu vesileyle Şia'sının tefsir kültürüne vukufiyetimizin kifayetsiz olduğunu söylemekte bir sakınca olmasa gerektir. Mevcut çalışmalar Şîî tefsir geleneği⁶⁵ hakkında hem yeterli bilgi vermemekte, hem de reddiyeci ve genellemeci yaklaşımlarla çok kesin yargılar içermektedir.⁶⁶

7. Tefsir Tarihi Yazımında Hz. Peygamber Tefsirinin Yeri ve Kapsamı

Tefsir tarihi eserlerinin üzerinde ilk durdukları konu Hz. Peygamber'in tefsiridir. Hz. Peygamberin Kur'an'ın tümünü mü yoksa bir kısmını mı tefsir ettiği tartışmaları⁶⁷ tefsir tarihi eserlerinde zikredilen ilk konular arasındadır. Hz. Peygamberin Kur'an'ın tümünü tefsir edip etmediği tartışmalarının arka planında müfessirlerin algısındaki, "Kur'an'ın baştan sona tefsir edilmesi gerektiği" düşüncesinin yattığı anlaşılmaktadır.

Kanaatimizce Peygamber döneminde sahabe tarafından anlaşılama-yan bir ayetin bulunup bulunmadığı sorusu, Hz. Peygamberin Kur'an'ı tefsir edip etmediği konusuna ışık tutacaktır. Hz. Peygamber döneminde anlaşılma-yan bir ayetin bulunduğunu gösteren rivayetlerin olmaması, onun Kur'an'ı teorik ve pratik açıdan yeterince tefsir ettiğini göstermektedir. Hz. Peygamberin, Kur'an'ı baştan sona sözlü olarak tefsir etmediği, yeri geldikçe fiilleriyle de ayetleri açıkladığı bilinmektedir.

Hz. Peygamberin vefatı ile tefsir ilmi, pratikten teoriye kaymak sureti ile farklı bir seyir izlemiştir. Hz. Peygamberin, ayetleri yaşamıyla da yorumladığı, Hz. Aişe'nin şahitliği ile sabittir.⁶⁸ Pratik yaşamda yanlış anlaşılma veya yanlış anlaşılması muhtemel ayetleri sözlü olarak tefsir eden Hz. Peygamber, pratiğe dayalı ayetleri ise bizzat fiilleriyle tefsir etmiştir. Hz. Peygamberin zaman zaman önceki peygamberleri anarak teselli bulmaya

64 Öztürk, *Şii-İmami Tefsir Kültürünün Genel Karakteristikleri*, 243-244.

65 Aslan Habibov, *İmâmîyye Şiası'nın Tefsir Tarihi ve Günümüze Ulaşan En Eski Şîî Tefsirler*, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 8/1 (2008), 207-251

66 Öztürk, *Şii-İmami Tefsir Kültürünün Genel Karakteristikleri*, 245.

67 Polat, *Tefsir Araştırmalarında Yöntem Sorunları*, 285-289.

68 Ali Akyüz, *Yaşayan Kur'an Hz. Peygamber* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2005).

çalışması; geçmiş kavimleri ashabına örnek vermesi; *De ki!* İfadesiyle başlayan ayetleri pratiğe aktarması; soru ile biten ayetleri cevaplandırması, onun tefsirinin sözden çok pratiğe dayalı olduğunu göstermektedir.

Hz. Peygambere ait tefsirin, Rivayet tefsirlerinde ve hadis kitaplarındaki tefsir bölümlerinden çok, yaşamında, ahlakında, siyerinde aranması gerekmektedir. Hz. Peygamber, Kur'an ayetlerini bir müfessir gibi ayet ayet tefsir etmemiş aksine yaşama aktararak, Kur'an'ın nasıl anlaşılması gerektiğini göstermiş ve böylece Kur'an'ın pratik tefsirini oluşturmuştur.⁶⁹

Tefsir tarihi eserlerinde Hz. Peygamber tefsirinden bahsedilirken sadece sözlü tefsire dikkat çekilmiş pratik tefsire ise nerdeyse hiç değinilmemiştir. Hz. Peygamberin tefsiri ile ilgili kaleme alınmış eserleri incelediğimizde de bu eksikliği müşahade etmekteyiz.⁷⁰ Hz. Peygamber tefsirinin, Kur'an'ın mücmelini beyan, umumunu tahsis, müşkilini tavzih etme şeklinde gerçekleştiği şeklindeki açıklamaların⁷¹ eksik olduğu ileri sürülebilir. Hadis külliyyatı Hz. Peygamberin pratize ettiği Kur'an ayetlerinin örnekleri ile doludur. Peygamber tefsirini sayılı rivayetlerle sınırlamak, onun sünnetini Kur'an'dan bağımsız okumanın sonucu olmalıdır. Hâlbuki Sünnet Kur'an'ın pratiğe aktarılmış şeklidir.

8. Tefsir Tarihi Yazımında Kadınların Tefsir İlmindeki Yerine Değnilmemesi

Vahyin indiği evde nüzulüne şahitlik eden, kendisi hakkında ayetler inen⁷² Hz. Aişe'nin tefsir yönü⁷³ güçlü olduğu gibi naklettiği ve görüş beyan ettiği tefsir rivayetleri de azımsanmayacak kadar çoktur. Hz. Aişe, Kur'an'ın canlı tefsiri olan Hz. Peygamberden en çok rivayet edenlerden biri olması hasebi ile önem arz eder. Hz. Aişe'den gelen rivayetlerin dağılımını surelere göre yapan Su'ûd b. Abdullah el- Füneysan'ın, *Merviyâtü Ümmi'l-Mü'minîn Âişe fi't-Tefsir* isimli eseri bu konuda önemli bir eserdir.⁷⁴

69 İsmail Albayrak, "Müslüman Toplumlarda Kur'an'ı- Kerim'in Yeri ve Tefsiri", *Diyanet İlmî Dergi Kur'an Özel Sayısı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 46; Çetin, *Kur'an'ı Anlama'nın Önemi*, 193; Pak, "*Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*", 137.

70 Suat Yıldırım, *H. Peygamber(s.a.s.)in Kur'an Tefsiri*, Diyanet İlmî Dergi Kur'an Özel Sayısı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 414-437.

71 Yıldırım, *H. Peygamber(s.a.s.)in Kur'an Tefsiri*, 415; Polat, *Tefsir Araştırmalarında Yöntem Sorunları*, 285-289

72 Nur, 11-21.

73 Sürmeli, Mehmet. *Sahabenin Kur'ân Anlayışı* (İstanbul: MSB Safa Yayın Dağıtım, 2006), 255-262; Serpil Başar, *Erken Dönemde(Hicri I. Asır) Kadınların Kur'an Yorumuna Katkıları* (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2010), 182, 190.

74 Füneysan, Su'ûd b. Abdullah, *Merviyâtü Ümmi'l-Mü'minîn Âişe fi't-Tefsir* (Riyad: Mektebetü't-Teve, 1992), 29 – 474

Hız. Aîşe'nin tefsir yönünü inceleyen Abdullah Ebu's- Suud Bedr'in, *Tefsiru Ümmi'l- Mü'minin Aîşe Radiyallahu Anha* isimli çalışması da kayda değer bir eserdir.⁷⁵ Ölülerin dirileri işitmesi, Allah'ın görülmesi vb. bazı meselelerde sahabelerin önde gelenlerine ayetlerle itiraz etmesi, Hız. Aîşe'nin Kur'an'a olan vukufiyetini göstermesi açısından önemlidir.⁷⁶

Tefsir tarihi eserleri, Hız. Peygamberden sonra sahabe tefsirinden ve tefsir alanında temayüz etmiş sahabelerden bahsetmektedirler. Hız. Aîşe, tefsir alanında sahabeler arasında önemli bir konumda olmasına rağmen istisnaları⁷⁷ olmakla beraber tefsir tarihi alanında eser yazarların ekseriyeti, ona yer vermemiştir.⁷⁸ Adil Nüveyhiz, *Mu'cemu'1-Müfessirin min Sadri'l-islam Hatta'l- Asri'l- Hadir*,⁷⁹ isimli eserinde Hız. Aîşe'yi müfessirler arasında zikreder.

Hız. Aîşe başta olmak üzere kadın tefsircilerle ilgili Yüksek Lisans, Doktora tezleri ve müstakil eserler kaleme alınmış⁸⁰ olmasına rağmen tefsir tarihi eserlerinin büyük çoğunluğunun bu konuya eğilmedikleri ve kendilerini yenileme ihtiyacı duymadıkları görülmektedir. Genelde tefsir tarihi eserlerinde kadın müfessirlerden bahsedilmediği için⁸¹ bu eserleri inceleyen bir araştırmacı, haklı olarak 1400 yıllık süreçte Kur'an tefsiri ile sadece erkeklerin ilgilendiği zannına kapılacaktır.

Tefsir tarihi eserlerinde kadın müfessirlere neden yer verilmediği meselesi, alanda uzmanlaşanların araştırmaları gereken bir konudur. Tefsir tarihinde kadın müfessirlerden bahsetmeme gerekçesi olarak bu alanda kayda değer çalışmaların olmaması ileri sürülecekse o zaman kadınların neden bu alanda etkin olmadıkları sorusu akla gelecektir. Bu konunun irdelenmesi ve tefsir tarihi eserlerinin bu konuya gereken önemi vermeleri gerekmektedir.

75 Bedr, Abdullah Ebu's- Suud, *Tefsiru ümmi'l- mü'minin Aîşe* (Riyad: Daru âlemi'l-kütub, 1996), 38-131.

76 Zerkeşi, Bedruddin, *Hız. Aîşe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, trc. Bünyamin Erul (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2000), 67-85.

77 Zehebi, *et-Tefsir ve'l-müfessirîn*, 1: 44; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1: 90; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 81; Aydar, *Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri*, 1: 54-57; Subhi es-Salih, *Kur'an İlimleri*, 302; Polat, *Tefsir Araştırmalarında Yöntem Sorunları*, 301.

78 Cevdet Bey, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, 95; Okıç, *Tefsir ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, 150; Ögmüş, *Muhadarat fi ulumi'l- Kur'an*, 109; Albayrak, "Müslüman Toplumlarında Kur'an'ı- Kerim'in Yeri ve Tefsiri", 93; Pak, "Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri", 148; Zürkani, *Menahilü'l-irfan*, 2: 14-16; Muhammed Umar el Hacı, *Mevsuati't-Tefsir*, 197- 199; Musa İbrahim el İbrahim, *Buhusun menheciiyetün*, 107; Paçacı, *Kur'an'a Giriş*, 120.

79 Adil Nüveyhiz, *Mu'cemu'1-müfessirin*, 1: 251.

80 Füneysan, *Merviyâtü Ümmi'l-Mü'minin Aîşe*; Bedr, *Tefsiru ümmi'l- mü'minin Aîşe*; Hatice Görmez, *Hız. Aîşe'nin Tefsir Rivayetleri* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006); Nilgöl Öztürk, *Hız. Aîşe ve Tefsir İlmindeki Yeri* (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, 2007); Başar, *Erken Dönemde(Hicri I. Asır) Kadınların Kur'an Yorumuna Katkıları*.

81 Başar, *Erken Dönemde(Hicri I. Asır) Kadınların Kur'an Yorumuna Katkıları*, 1.

Son dönemde yazılan tefsir tarihi eserlerinde Aişe Abdurrahman'nın isminden ve *et-Tefsiru'l- Beyani li'l- Kur'ani'l-Kerim* tefsirinden⁸² bahsedilmekte⁸³ ise de bu yeterli değildir. Örneğin son dönemlerde *Kur'an'a Bakışlar*⁸⁴ isimi ile Türkçeye kazandırılan, Zeynep Gazali'nin yazdığı *Nazarat fi Kitabillah* isimli tefsirden⁸⁵ bahsedilmemektedir. Türkiye'de son zamanlarda Semra Kürün Çekmegil tarafından kaleme alınan *Okuyucu Tefsiri*, ülkemizde bir kadın tarafından kaleme alınmış ilk tefsir olarak bundan sonra tefsir tarihi eserlerindeki yerini alacaktır.

Kadının mirası,⁸⁶ şahitliği,⁸⁷ çok evlilik,⁸⁸ kadınların dövülmesi⁸⁹ vb. konulardaki ayetlerin kadınlar penceresinden nasıl algılandığını, kadın müfessirlerin ilgili ayetleri nasıl tefsir ettiklerini kadın müfessirlerin eserlerine başvurarak daha objektif bir şekilde öğrenmek mümkündür.

9. Tefsir Tarihi Yazımında Türkiye'deki Tefsir Çalışmaları ve İlahiyat Fakülteleri Tefsir Anabilim Dallarının Yeri

Tefsir tarihi yazımında mutlaka yer verilmesi gereken konulardan birisi de Türkiye'deki gayri resmi tefsir çalışmaları ve İlahiyat Fakültelerinde ki tefsir çalışmaları olmalıdır. Cumhuriyet döneminde İlahiyat Fakülteleri bünyesinde tefsir alanında görmezden gelinmesi mümkün olmayan, sayıları binleri aşan birçok makale ve tez yazılmıştır.⁹⁰ Bunun yanı sıra İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı hocaları tarafından birçok tefsir ve meal kaleme alınmış, klasik ve çağdaş birçok tefsir ve Tefsir ilmi ile alakalı eserler tercüme edilmiştir.⁹¹ İlahiyat Fakültelerinin Tefsir Anabilim Dalları sadece tefsir ilmini araştırmamakta aynı zamanda müfessir de yetiştirmektedir. Ortaya konan birçok çalışma bunu kanıtlamaya yeter.

Türkiye'deki İlahiyat Fakültelerinin tefsir Anabilim Dallarında hazırlanan tezlere baktıldığında önceleri tefsir, müfessir ve metodu bağlamında

82 Aişe Abdurrahman Binti's- Şâti', *et- Tefsiru'l- beyani li'l- Kur'ani'l- Kerim* (Kahire: Dâru'l-Mearif, ts); M. Akif Koç, *Bir Kadın Müfessir: Aişe Abdurrahman* (İstanbul: Şule Yayınları, 1998).

83 Polat, *Dirayet Ağırıklı Tefsirler*, 220.

84 Gazali, Zeyneb el- Cübeyli, *Kur'an'a Bakışlar*, trc: Ali Akpınar (Konya: Uysal Yayınları, 2003).

85 Gazali, Zeyneb el- Cübeyli, *Nazarat fi Kitabillah* (Kahire: Daru's-Şurûk, 1994).

86 *Nisa*, 4/11.

87 *Bakara*, 2/282.

88 *Nisa*, 4/3.

89 *Nisa*, 4/34.

90 Bk. Tahsin Koçyiğit, Alim Yıldız, *İlahiyat Fakültesi Dergileri Makale ve Yazarlar Fihristi(1952-2002)* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002); Halil Uysal, "Cumhuriyet Dönemi Kur'an Araştırmaları", *Makalat*, Konya: 1 (1999), 140-261; Süleyman Karacelil, *Cumhuriyet Dönemi tefsir Hareketleri(Türkçe Tefsirler Bağlamında)*. (Yüksek Lisans Tezi, Marmara üniversitesi, 2004).

91 Bk. Öztürk, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Meal ve Tefsir Serencamı*, 10-150.

çalışmalar⁹² yapılırken sonraları konulu tefsir çalışmalarına⁹³ ağırlık verildiği görülmektedir. Kısa zaman aralığındaki bu hızlı değişimin nasıl ve neden gerçekleştiğini irdelemek tefsir tarihinin konusudur. Bu hızlı değişimin, keyfi olmadığı, eserlerin yazıldığı dönemin şartları gereği olduğu yapılacak araştırmalar sonucunda ortaya konacaktır.

İlahiyat Fakültelerinin Tefsir Anabilim Dalları tefsir tarihi eserlerinde müstakil bir başlık olarak incelenmeyi hak etmektedir. Tefsir Anabilim Dalları, bünyelerinde yaptırdıkları tezlerin ve yayınladıkları makalelerin kaydını tutmalı ve tefsir tarihi alanında araştırma yapacak kişilerin işini kolaylaştırmalıdır. Nasıl ki İlk dönemlerde Mekke, Medine, Irak'ta yapılmış tefsir çalışmaları daha sonraki dönemlerde müstakil ekoller olarak inceleme konusu yapılmış⁹⁴ ise günümüzde tefsir alanında çalışan, orijinal eserler ortaya koyan, tefsir alanında çığır açan Tefsir Anabilim Dallarının de gelecek nesiller tarafından belli ekoller adı altında incelenmeleri söz konusu olacaktır. Bu durum, sadece Türkiye'deki tefsir akademileri için değil başka Müslüman ülkelerdekiler için de geçerlidir.

Tefsir ilmine ilgi duyanların ve İlahiyat öğrencilerinin okuması amacıyla kaleme alınan Türkçe Tefsir Tarihi eserlerinin mezkûr konuya müstakil bir başlık ayırmamış olmaları ciddi bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Tefsir ilmi ile ilgili yapılan çalışmalardan bahsedildiğinde akla sadece Arap dünyasında kaleme alınan tefsirler ve tefsir ilmi ile ilgili eserler gelmemelidir. Tefsir tarihi alanında sözünü ettiğimiz eksikliğin dünya çapında tefsir ilmi ile ilgilenen tüm tefsir akademilerinin sorunu olduğu söylenebilir.

10. Tefsir Tarihi Yazımında Meallerin İhmali

Cumhuriyet döneminde birçok meal yazılmıştır.⁹⁵ Her ne kadar meal-lerin çoğu birbirinin kopyası olsa da⁹⁶ orijinal meal⁹⁷ yok demek değildir.

92 Bk. Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri* (İstanbul: Sönmez Yayınları, 1969); İsmail Cerrahoğlu, *Yahyâ b. Sellam ve Tefsirdeki Metodu* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1966); Altıkulaç, Tayyar; *Ebû Şame ve Mürşid'i* (İstanbul, 1968); Abdullah Aydemir, *Ebu's-Suûd ve Tefsirdeki Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1968); Hüseyin Küçükkalay, *İbn Mesud ve Tefsir İlmindeki Yeri* (Konya: Denizkuşları Matbaası, 1971) vs.

93 Bk. Veli Ulutürk, *Ululhiyyet*, (Erzurum, 1982); Sadık Kılıç, *Günah*, (Erzurum, 1982); Lütfullah Cebeci, *Şer*, (Erzurum, 1982); İbrahim Çelik, *Mele*, (Bursa, 1983); Raşit Küçük, *Sevgi*, (İstanbul, 1984); Ahmet Coşkun, *Rızık*, (Bursa, 1986) vs.

94 M. Fatih Kesler, *Medine Tefsir Ekolü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005); *Mekke Tefsir Ekolü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005).

95 Bk. Öztürk, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Meal ve Tefsir Serencamı*, 13-73; Düccane Cündioğlu, *Kur'an Çevirilerinin Dünyası*, 2. Baskı (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005); Faruk Gürbüz, *Tercüme Problemleri ve Mealler* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004); Sadrettin Gümüş, "Kur'an ve Tefsir'in Türkçeye Çevirisinin Tarihi Süreci", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri- Tebliğler ve Müzakereler 21-22 Ekim 2011* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012); Salih Akdemir, *Cumhuriyet Dönemi Kur'an Tercümeleri* (Ankara: Akid Yayınları, 1989),

96 Öztürk; *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Meal ve Tefsir Serencamı*, 13-7.

97 Elmalılı Hamdi Yazır, *Kur'an-ı Kerim ve Meali*, Haz. Düccane Cündioğlu, (İstanbul, Gerçek Hayat Yayınları, 2002); Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, (Konya: Balıkesir Üniv. İlahiyat Fak.), 2014;

Her mealin bir mini tefsir⁹⁸ olduğunu düşündüğümüzde tefsir tarihi eserlerinde bu konuya yer verilmemesi önemli bir eksiklik olacaktır.

Tefsir Tarihi, meallerin neden, nasıl ve ne zaman ortaya çıktığını ve kimlerin meal yazdığını araştırmalıdır. Tefsir tarihinde tefsirlerin mezheplere göre kategorize edildiği gibi meallerinde cemaatlara göre kategorize edildiğini⁹⁹ görmekteyiz. Özellikle son dönemlerde revaç bulan kelime ve satır arası meallerinde tefsir tarihinin araştırma kapsamına alınması gerekmektedir. Tefsir tarihi eserleri, mealler başlığı altında farklı amaçlarla yazılan ve ayetleri aşırı yorumlara tabi tutan Ahmet Hulusi,¹⁰⁰ İskender Ali Mihr,¹⁰¹ Ahmet Didin¹⁰² Edip Yüksel,¹⁰³ İhsan Eliaçık,¹⁰⁴ Hakkı Yılmaz¹⁰⁵, Gazi Özdemir¹⁰⁶, Erhan Aktaş¹⁰⁷, Mustafa Cemil Kılıç¹⁰⁸, İsmail Dinçer,¹⁰⁹ Mesut Yılmaz,¹¹⁰ Sonia Cihangir,¹¹¹ Mert Yüksel,¹¹² Mustafa Sağ,¹¹³ Mete Firidin,¹¹⁴ Mustafa Çevik,¹¹⁵ Ali Rıza Safa¹¹⁶ gibi şahısların meallerini de ele almalıdır.

11. Tefsir Tarihi Yazımında Kürtçe Meal ve Tefsirlerin Yeri

Kürt dilinde yazılan tefsir ve mealler yeni sayılır. Buna rağmen kısa sürede birçok Kürtçe tefsir kaleme alınmıştır. Kürt dilinde kaleme alınan

Akdemir, Salih, *Son Çağrı Kur'an* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004); Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali* (İstanbul: Hayat Yayınları, 2012); Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali Âlisi*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1996); Yusuf Işıcık, *Kur'an Meali*, 4. Baskı (Riyad: Daru's-Seyyid, 2014); İzmirli İsmail hakkı, *Kur'anı Kerim ve Türkçe Anlamı*, İst. trs.; Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2009); Karaman Hayrettin vd. *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali* (Ankara: TDV Yayınları, 1993); Mustafa Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali, Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018); Murat Sülün, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2012) vs.

98 Ömer Özsoy, *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları* (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2004), 39.

99 Öztürk, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Meal ve Tefsir Serencamı*, 38-39

100 Ahmet Hulusi; *Allah İlminden Yansımalarla Kur'an-ı Kerim Çözümü*;İst., 2011.

101 İskender Ali Mihr; *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali*; İzmir, 2011.

102 Didin, Ahmet; *Belağat Uygulamalı İrab-i Kaideli Kur'an-ı Kerim Meali*;İst., 2009.(Not: Bu Mealdeki yanlışlarla ilgili "Bin Ayeti Yanlış Çeviren Meal" başlıklı bir çalışmam bulunmaktadır.)

103 Edip Yüksel, *Mesaj Kur'an Çevirisi* (İstanbul: Ozan Yayınları, 2016).

104 İhsan Eliaçık, *Yaşayan Kur'an Türkçe Meal/Tefsir*, 3 Cilt (İstanbul: İnşa Yayınları, 2007).

105 Hakkı Yılmaz, *Nüzül Sırasına Göre Necm Necm Kur'an'ın Türkçe Meali* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2012).

106 Gazi Özdemir, *Son Davet Kur'an* (İstanbul: Şira Yayınları, 2016).

107 Erhan Aktaş, *Kerim Kur'an Türkçe Çeviri* (Ankara: Yayınevi Yok, 2016).

108 Mustafa Cemil Kılıç, *Anlamak İçin Türkçe Kur'an (Meal)*, (İstanbul: Kamer Yayınları, 2013).

109 İsmail Dinçer, *Tevhid-i Kur'an Meali* (İzmir: Yayınevi Yok, 2016).

110 Mesut Yılmaz, *Kur'an'a Sor*, (İstanbul: Destek Yayınları, 2017).

111 Sonia Cihangir, *Sonsuz Rahmet* (İstanbul: A7 Kitap Yayınları, 2017).

112 Mert Yüksel, *Kur'an-ı Kerim'in İnsanca Çevirisi*, (İstanbul: Ares Kitap, 2014).

113 Mustafa Sağ, *Evensel Çağrı*, 6. Baskı, (İstanbul: Koçak Yayınevi, 2015).

114 Mete Firidin, *Kur'an-ı-Kerim'in Gelişmiş Bilimsel Etimolojik Meali*, (İstanbul: Cinius Yayınları, 2018).

115 Mustafa Çevik, *Nüzül Sırasına Göre Kur'an-ı-Kerim Meali* (İstanbul: Yüzleşme Yayınları, 2017).

116 Ali Rıza Safa, *Kur'an-ı Kerim Gerçek*, (İstanbul: İleri Yayınları, 2014).

meal ve tefsirlerin kimi Latince kimileri de Arapça harfleri ile yazılmışlardır. Bu mealler, farklı yerlerde ve lehçelerde kaleme alınmışlardır.¹¹⁷

Bu tefsirlerin çoğu doğu medreselerinde yetişmiş mollalar tarafından yazılmıştır. Bu tefsirler, Osmanlı'dan beri varlıklarını devam ettiren medreselerin tefsir anlayışını yansıtmaları yönü ile önem arz eder. Kürt dilinde kaleme alınan meal ve tefsirlerin yeni yazılacak tefsir tarihi eserlerinde müstakil bir başlık altında değerlendirilmeleri gerekmektedir. Bu eserlerin öncelikle, Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki Üniversitelerde açılan İlahiyat Fakültelerinin Tefsir Anabilim Dallarında, Kürt dilini bilen Yüksek Lisans ve Doktora öğrencilerine tez konusu olarak verilmesi, elde edilecek sonuçların daha zengin olmasına vesile olacaktır.

Ulaşabildiğimiz bilgilere göre Türkiye'de Latin harfleriyle yazılmış ilk Kürtçe tefsir, *Kalplerin Nuru* anlamına gelen *Nûra Qelban* isimli tefsirdir.¹¹⁸ Tefsir, Mela Muhammede Şoşikî tarafından Arap alfabesi ile Kürtçe yazılmış, Mela Muhammed Bêrkêvanî tarafından Latinize edilip beş cilt halinde yayınlanmıştır. Bunların yanı sıra Kürt dilinde yazılmış birçok tefsir¹¹⁹ ve meal¹²⁰ bulunmaktadır.¹²¹ Kürtçe mealledeki çeviri hataları ve problemler hakkında son dönemlerde makaleler kaleme alınmış ve tezler hazırlanmıştır.¹²²

12. Tefsir Tarihi Yazımı ve Yeni Tefsir Arayışları

Tefsir tarihinin, sadece geçmiş müktesebatla değil, süreç içinde meydana gelen tefsire dair yeni konu, problem ve arayışlarla da ilgilenme-

117 Feçi Çolig, *Tefsîrê Qur'onê Kerîm Zazakî* (İstanbul: Astun Yayınları, 2014).

118 Mela Muhammede Şoşikî, *Nûra Qelban, 4 Cilt* (İstanbul: Nubihar Yayınları, 2012)

119 Mola Mehdi Licevi, *Tefsira beyânü'l-Kur'ân*, (Diyarbakır: Seyda Yayınları, 2015). Kürt dilinde yazılmış bazı tefsir ve mealler için bk. 1. Tefsîra Gulbijêr: Şêx Mehmûd Hacî Ehmedî. 2. Maneya Qur'ana Pîroz: Şêx Muhammed İbrahim Salihî 3. Maneya Qur'anê: Seydayê Hejar (Hejar Mukrîyanî) 4. Tefsira Nami: Şêx Ebdulkerîm Muderrîs 5. Tefsîra Şêx Zahid Mamosta 6. Tefsîra Mela Osmanê Kurê Ebduleziz (1920-1998) 7. Tefsîra Şêx Muhammed Xal (1904-1965) 8. Tefsîra Mela Huseyn Şêx Se'dî (1883-1983) 9. Tefsîra Mela Muhammedê Koyî (1881-1943) 10. Tefsîra Kâmuran Bedirxan (1895-1978) 11. Tefsîre Rewan: Mela Mehmûd Kelalî 12. Wegerane Qur'an: Şêx Muhammed Salihê İbrahîmî 13. Tefsîre Asan: Seydayê Burhanuddin Eminî 14. Qur'ana Pîroz Seydaye Nizameddin Ebdulhemid 15. Tefsîra Şîrîn, Mela Muhammed Şîrîn 16. Tefsîra M. Husênê Marunisi / Li K. Başûr 17. Tefsîra Şêx Osmanê Helebçeyî.

120 Bk. Fikri Amedi, *Qur'ana Kerim ü Meale we ya Kurdi*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014); Komisyon, *Qur'ana Pîroz*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015); A.Varlı, *Kur'an-ı Kerim ve Kürtçe Meali, Mele Muhammed Garsî Farqînî* (Mehmed Demirdağ); Kürtçe Kur'an Meali, Meala Firûz Şerha Qur'an'a Pîroz, Mela Muhammed Hakkârî "Kur'an-ı Kerim'in Aydınlığı, Ronahîya Qur'ana Pîroz".

121 Kürtçe Meallerin gelişimi hakkında ayrıntılı bir çalışma için bk. Haşim Özdaş, Kürtçe Meal-Tefsir Gelişim Süreci, *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 8/1 (2016), 340-357.

122 Bk. Haşim Özdaş, *Kur'an'ın Kürtçe Çevirilerinde Karşılaşılan Problemler Meala Firûz Şerha Qur'an'a Pîroz Örneği* (Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 2015); Mehmet Sait Özervarlı, *Molla Muhammed Şîrîn ve Tefsîrê Şîrîn'nin Tahlîli* (Yüksek Lisans Tezi, Şırnak Üniversitesi, 2013); Mehmet Salmazzem- Abdulkerim Bingöl, *Kur'an'daki Deyimlerin Kürtçe Meallerdeki Çevirileri Hakkında Bir İnceleme*, *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 9/1 (2017), 251-272.

si önemli bir gerekliliktir. Zira her geçen gün sonraki zamana göre tarih olmaktadır. Bu nedenle, yakın zamanda da olsa geçmişte ortaya çıkan meseleler tarihe mal olmaktadır. Tarihe mal olan olay, olgu ve meseleleri görmemek bir bakıma onları tarihin dışında bırakmak anlamına gelecektir. Meselelerin canlı tanıkları olarak onları sığağı sığağına kayıt altına almak, objektiflik, doğruluk vb. kriterler açısından daha isabetli olacaktır. Başka bir ifadeyle, konuları bizden yüz yıl sonra gelecek akademisyenlere bırakacağımıza, bizlerin bunları ele alıp kaynaklara nakletmesi, daha canlı, otantik ve organik bilgilerin vücut bulmasına vesile olacaktır. Bu bağlamda *konulu tefsir, nüzûl sıralı tefsir, tarihsellik, hermenötik, semantik vb.* meselerin; bütün boyutlarıyla tefsir tarihi ile ilgili kitaplardaki yerlerini alması önem arz etmektedir.

12.1. Konulu Tefsir Metodu

20. yüzyıla gelinceye kadar her müfessir, kendinden öncekilerin yaptığı gibi Kur'an'ı baştan sona âyet âyet, sûre sûre tefsir etmiştir. 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Müfessirlerin Kur'an'ın yorumuyla ilgili yeni yöntem arayışlarına girdiği görülmektedir. Modern insanın yaşadığı problemleri Kur'ânî bir bakış açısıyla çözüme kavuşturmak için girişilen bu yeni arayışlardan birisi de Konulu Tefsir'e dair yapılan çalışmalardır.¹²³

Arapçası *et-Tefsîru'l-Mevzûi* olan ifadenin en çok tercih edilen ve kullanılan Türkçe karşılığı *Konulu Tefsir*'dir.¹²⁴ Konulu tefsiri Hz. Peygamber ile başlatanlar olduğu gibi, İslam âleminin Batıyla kültürel teması geçmesiyle birlikte başladığını iddia edenler de bulunmaktadır.¹²⁵ Zehebi, konulu tefsirin geçmişteki örnekleri bağlamında İbn Kayyim'in *Aksamu'l-Kur'an*, Rağıb'ın *Müfredat*, Ebu Ubeyde'nin *Mecazu'l-Kur'an* adlı eserlerini zikreder.¹²⁶ Bir kısım müfessir, konulu tefsirin Muhammed Abduh, Mahmut Şeltut, Abdullah Draz gibi isimlerle başladığını kabul etmektedir.¹²⁷ Tefsir sahasında son yıllardaki faaliyetlerin önemli bir kısmını konulu tefsir çalışmalarının oluşturduğu¹²⁸ görülmektedir.

123 Şahin Güven, "Günümüz Tefsir Çalışmalarında Yeni Bir Yöntem: Konulu Tefsir Metodu", Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010), 444; Aydüz, *Tefsir Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, 141-148; Muhsin Demirci, *Konulu Tefsir'e Giriş* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006),

124 Güven, *Konulu Tefsir Metodu*, 444; Aydüz, *Tefsir Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, 137.

125 Aydüz, *Tefsir Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, 141.

126 Zehebi, Muhammed Huseyn, *İlmu't-tefsir* (Kahire: Daru'l-Meârif, ts.), 69.

127 Abdulkerim Seber, *Konulu Tefsir Metodunun Teorik ve Pratik Problemlerine Dair Bazı Öneriler*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 30 (2009), 146.

128 Bk. Abdulcelil Bilgin, *Kur'an'daki Deyimler ve Zemaşeri'nin Keşafı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014); Süleyman Kaya, *Kur'an'da İmtihan* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003); Sadık Kılıç, *Kur'an'da Günah*, (Konya: Hibaş Yayınları, 1984); Hasan Keskin, *Kur'an'da Fitne Kavramı*

Kısa bir süre öncesine kadar, Mustafa Müslim'in *Mebâhis fi't-Tefsîri'l-Mevzûl* isimli eserinin ilk bölümünün tercümesi¹²⁹ ve Muhammed Bâkır es-Sadr'ın *Kur'an Okulu* isimli çalışması ile Hasan Hanefî'nin bu alanda kaleme aldığı bir makalesinin tercümesi¹³⁰ dışında, Konulu Tefsirin metodolojisine ait Türkçe olarak telif edilmiş hiçbir müstakil eser bulunmuyordu.¹³¹

Ülkemizde ilk önce makale¹³² ve tebliğ¹³³ düzeyinde ele alınan konu ile ilgili çalışmalar kısa bir süre sonra telif düzeyine ulaşmış ve artarak da devam etmiştir. Söz konusu çalışmalardan bazıları şunlardır: Şahin Güven, *Tefsir Çalışmalarında Konulu Tefsir Metodu*; Ömer Dumlu, *İbn Teymiyye ve Konulu Tefsir*, Cüneyt Eren, *Konulu Tefsir Metodu*, Muhsin Demirci, *Konulu Tefsir'e Giriş*, Davut Aydüz, *Tefsir Çeşitleri ve Konulu Tefsir*.¹³⁴

Konulu tefsir metodu tefsir tarihi için yeni ve geniş bir araştırma konusudur. Bu nedenle, Tefsir tarihi araştırmacılarının bu konuya eğilmeleri gerekmektedir.

12.2. Nüzul Sırasına Göre Yazılmış Tefsirler

Tefsir tarihinin 20. Yüzyıla kadar kaydettiği tefsirlerin tümü Mushaf tertibi esas alınarak yazılmışlardır. Ancak son dönemlerde kaleme alınan bazı tefsirler öncekilerden farklı olarak Mushaf tertibine göre değil de nüzul sırasına göre kaleme alınmışlardır.¹³⁵ Son dönem tefsir çalışmalarında Kur'an'ın nüzûl sırasına göre okunması üzerinde durulmuştur.¹³⁶ Nüzul

(İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003); Ömer Özsoy, *Sünnetullah Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması* (Ankara: Fecr Yayınları, 1994); Zekeriyâ Pak, *Kur'an'da Kulluk* (İstanbul: Kayihan Yayınları, 1999); Nurettin Turgay, *Kur'an'da Mal* (Ankara: Fecr Yayınları, 2006); Amuli, Abdullah Cevdet, *Kur'an'da Keramet* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2007); Yaşar Düzenli, *Üslub ve Semantik Açısından Kur'an'da Şefaat* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2006); Kerim Buladı, *Kur'an'da Nankörlük Kavramı* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2001); Ramazan Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Delalet*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003); Musa Bilgiz, *Kur'an'da Bilgi Kavramsal Çerçeve, Bilgi Türleri*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003); M. Sait Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları* (İstanbul, Beyan Yayınları, 2001); Seber, *Konulu Tefsir Metodunun Teorik ve Pratik Problemlerine Dair Bazı Öneriler*, 139-141.

129 Mustafa Müslim, *Kur'an Çalışmalarında Yöntem (Konulu Tefsire Metodik Bir Yaklaşım)*, trc. Salih Özer, (Ankara: Fecr Yayınları, 1993).

130 Hasan Hanefî,, *Konulu Kur'an Tefsiri Metodu*, trc. Sönmez Kutlu, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 9/1-4, (1996).

131 Güven, *Konulu Tefsir Metodu*, 439-441.

132 Güngör, Mevlüt, *Tefsirde Konulu Tefsir Metodu, İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 2/7 (1988).

133 Dumlu, Ömer, "Konulu Tefsir ve Düşündürdükleri", *Tefsir'in Dünü ve Bugünü Sempozyumu 22-23 Ekim 1992 Samsun*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, (1992).

134 Güven, *Konulu Tefsir Metodu*, 439-441.

135 Koçyiğit, *Kur'an'ın Nüzul Sırasına Göre Tefsir Edilmesi*, 183.

136 Mesut Okumuş, *Kur'an'ın Kronolojik Okunuşu Muhammed İzzet Derveze Örneği* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2009); Mehdî Bâzergan, *Kur'an'ın Nüzul Süreci*, trc. Yasin Demirkıran (Ankara: Fecr Yayınları, 1998); Selim Türcan, *Kur'an'ın İfade Kalıpları Nüzul Kronolojisini Aydınlatılabilir mi? Müzzemmil Suresi Örneğinde Bir Yöntem Denemesi*, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 9/17 (2010);

sırasına göre tefsir, bir bakıma Kur'ân'ı anlamanın ve yaşamının birlikte ele alınması gerektiğine işaret etmektedir.¹³⁷

Kur'ân'ın nüzul sırasına göre sistematik biçimde tefsir edilmesi, ilk kez oryantalistlerin çalışmalarıyla başlamıştır. Mevcut Mushaf tertibinin tefsir yazımında kronolojik bir okuma ve sıralamaya tabi tutulması düşüncesi 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren bazı müsteşrikler tarafından gündeme getirilmiştir.¹³⁸ İslam dünyasında, Kur'ân'ı nüzûl sırasına göre açıklayan tefsirlerin en meşhuru, Muhammed İzzet Derveze'nin (1888–1984) Türkçeye de tercüme edilen *et-Tefsîru'l-Hadîs es-Suveru'l-Murattebe Hasbe Nuzûlihi*¹³⁹ isimli tefsiridir.¹⁴⁰ Derveze'nin bu tefsiri yazma amacı, modern dönemde İslam dünyasının Kur'ân'ı anlama noktasında ihtiyaç duyduğu meselelerde onlara yardımcı olmaktır.¹⁴¹ Derveze ile aynı dönemde yaşamış Abdulkadir el-Fürâtî'nin (1880-1978) kaleme aldığı *Beyânu'l-Meânî Hasbe Tertîbi'n-Nüzûl*¹⁴² adındaki tefsir de nüzûl sıralamasını esas almıştır. Ayrıca Türkçeye de tercüme edilen Muhammed Âbid el-Câbirî'nin (1936–2010) *Fehmü'l-Kur'âni'l-Kerim: et-Tefsîru'l-Vâdih Hasbe Tertîbi'n-Nüzûl*,¹⁴³ M. Zeki Duman'ın (1952–2013) *Beyânu'l-Hak: Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûl Sırasına Göre Tefsiri*¹⁴⁴ ile Hakkı Yılmaz'ın *Nüzul Sırasına Göre Tebyinu'l- Kur'an: İşte Kur'an*¹⁴⁵ isimli tefsirleri de nüzul sırasına göre yazılmışlardır.¹⁴⁶

Nüzul sırasına göre yazılan tefsirleri nüzul sırasına göre düzenlenen mealler takip etmiştir. Mushaf tertibine göre düzenlenen bazı mealler aynı zamanda nüzul sırasına göre de düzenlenip basılmıştır.¹⁴⁷ Son dönemlerde Nüzul sırasına göre yazılmış tefsir ve meallerin müstakil bir başlık altında tefsir tarihi eserlerinde incelenmesi gerekmektedir.

137 Koçyiğit, *Kur'an'ın Nüzul Sırasına Göre Tefsir Edilmesi*, 199.

138 Koçyiğit, *Kur'an'ın Nüzul Sırasına Göre Tefsir Edilmesi*, 187.

139 Derveze, Muhammed İzzet, *et-Tefsîru'l-hâdis es-suveru'l-murattebe hasbe nuzûlihi* (b.y. Daru ih-ya-i kütübi'l-Arabi, 1962).

140 Polat, *Tefsir Araştırmalarında Yöntem*, 477.

141 Polat, *Tefsir Araştırmalarında Yöntem*, 481.

142 Abdulkadir el-Fürâtî, *Beyânu'l-Meânî Hasbe Tertîbi'n-Nüzul*, Dimeşk, 1964.

143 Câbirî, Muhammed Âbid, *Fehmü'l-Kur'âni'l-Kerim:et-tefsîru'l-vâdih hasbe tertîbi'n-nüzûl* (Beyrut: Merkezi dirasâti'l-vehdeti'l-'arabiyye, 2008).

144 M. Zeki Duman, *Beyânu'l-Hak: Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûl Sırasına Göre Tefsir* (Ankara: Fecr Yayınları, 2008),

145 Hakkı Yılmaz, *Nüzul Sırasına Göre Tebyinu'l-Kur'an: İşte Kur'an*, 2. Baskı (İstanbul: İşaret Yayınları, 2012).

146 Ömer Dumlu - Rıza Savaş, *Nüzul Sırasına Göre Ayet Ayet Kur'an'ın Yorumu. Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar* (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010), 165; Polat; *Tefsir Araştırmalarında Yöntem*, 477.

147 Hakkı Yılmaz, *Ayet Ayet Necm Necm Kur'an'ın Türkçe Meali*; Abdurrahman Abdullahoğlu, *Ayetlerin İnş Sırasına Göre Kur'an Çevirisi* (İstanbul, Ozan Yayıncılık, 2011).

13. Tefsir Tarihi Yazımında Yeni Tefsir Meselelerinin Yeri

13.1. Tarihsellik konusu

Hızlı değişen ve gelişen dünyada dini ilgilendiren sorunların yaşanacağı ve bu sorunlara İslam dininin ana kaynağı olan Kur'an'a bağlı kalınarak çözümlerin geliştirileceği muhakkaktır. Bu durum ise öncelikli olarak tefsir ilmini dolayısıyla tefsir tarihini ilgilendirmektedir. Modern çağın ihtiyaç ve sorunlarına Kur'an penceresinden çözüm sunmak için son dönemlerde tartışmaya açılan tarihsellik konusu örnek olarak zikredilebilir.

Toplumun kendi iç dinamikleri sebebiyle geçirdiği evrim yanında dış dinamiklere bağlı gelişmeler bazen açık bazen da kapalı bir şekilde Kur'an'ı yorumlama yöntemlerinin oluşumuna etki etmektedir. İslam dünyası ile Batı arasındaki ilişkilerin yoğunlaştığı çağımızda ise genelde İslam dini özeldir Kur'an tefsirinde bu saiklere bağlı olarak farklı yönelişler ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de Kur'an'ın tarihsel yorumudur.¹⁴⁸

Kültürlerin ve toplumların birbirine karıştığı, teknolojinin ve bilimsel gelişmelerin hızla yayıldığı çağımızda, beşeri-toplumsal alandaki problemler hızla artmış ve değişerek çoğalmıştır. Değişen karşısında sabit olan Kur'an'ın bu sorunlara ve ihtiyaçlara ne kadar cevap verebileceği önemli bir sorun olmuştur. İşte böyle bir zamanda Kur'an'ın tarihsel yorumu çare olarak görülmüş ve İslam dünyasında tartışılmaya başlanmıştır. Tarihsellik, bazı olguların sadece tarih içinde belli bir zaman ve mekân boyutu için geçerli olduğunu savunan görüştür¹⁴⁹ Müslümanlar arasında tarihselci bakış açısının en belirgin ismi Fazlurrahmandır.¹⁵⁰ Tarihsellik, ülkemize özellikle Fazlurrahman'ın yazılarının tercüme edilmesiyle gündeme gelmiştir. Bir yandan tarihsel yorumun gerekliliği savunulurken¹⁵¹ diğer yandan bu yöntemin Kur'an'a uygulanamayacağı iddia edilerek karşı çıkmıştır.¹⁵²

148 Özgel, *Tarihselcilik Düşüncesi Bağlamında Kur'an'ın Tarihsel Yorumu*, 249.

149 Alpaslan Açıkgenç, "Kur'an'da İlim Kavramı Çerçevesinde Tarihselliğe Bir Yaklaşım", *Kur'an'ı Anlamada Tarihsellik Sorunu Sempozyumu 8-10 Kasım 1996 Bursa* (İstanbul: Bayrak Yayınları, 2000), 184; M. Said Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (İstanbul: Esra Yayınları, 1997), 291-332.

150 Mehmet Paçacı, "Kur'an ve Tarihsellik Tartışması". *Kur'an'ı Anlamada Tarihsellik Sorunu Sempozyumu 8-10 Kasım 1996 Bursa* (İstanbul: Bayrak Yayınları, 2000), 20; Polat, *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur'an'a Yaklaşımlar*.

151 Mehmet Paçacı, *Kur'an ve Ben Ne Kadar Tarihseliz* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000).

152 Özgel, *Tarihselcilik Düşüncesi Bağlamında Kur'an'ın Tarihsel Yorumu*, 252; Bu konudaki tartışmalar için bk. *Kur'an'ı Anlamada Tarihsellik Sorunu Sempozyumu*, İst., 2000; Şirin Gül, *İslâm Hukukunda Hüküm Çıkarma Yöntemleriyle Sosyal Değişim Arasındaki İlişki*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2009.

Tarihsellik¹⁵³ ve hermenötik¹⁵⁴ konuları tefsir ilmi açısından yeni konulardır. Bu mevzuların çıkış kaynağını, zamanını ve ortaya çıkış nedenlerini incelemek tefsir tarihinin görevi olarak kabul edilmelidir.

13.2. Hermenötik

Hermeneutiğin batı kültüründe uzun bir tarihi geçmişi bulunmaktadır.¹⁵⁵ İslam dünyasına hermeneutiğin girmesine, Kur'an ve Sünnete uygulanmasına öncülük edenler batılı akademisyenler olmuştur.¹⁵⁶ Türkçeye, *yorumsama*, *yorumbilgisi* olarak çevrilen hermeneutik terimi, köken itibarıyla Grekçe *Hermeneuein* ve *Hermeneia* kelimelerinden türetilmiş olup bir ifadenin anlamını açıklama, anlaşılır kılma, tercüme etme, yorumlama anlamlarına gelir.¹⁵⁷

Hermeneutik kavramı, bir manayı açığa çıkarmak, beyan etmek, dile getirmek/*şerh*; bir sözü bir başka sözle aydınlatmak, izah etmek, tarif etmek/*tefsir*; bir sözü başka bir söze çevirmek, tercüme etmek ve aslına veya bir sonuca bağlamak, döndürmek, mealini vermek/ *te'vil* gibi anlamlara gelmektedir.¹⁵⁸

Bazı Müslüman aydınlar, Kur'an'ı anlamada Hermeneutikten yararlanılabileceğini ileri sürerken, çoğu Müslüman aydın ve alim ise şu gerekçelerle karşı çıkarlar: Tevrat ve İncil insanlar tarafından yazılmış dini metinler olup yazarları beşerdir. Dolayısıyla onları anlama ve yorumlamada hermeneutik metot kullanılabilir, fakat Kur'an Allah kelamı olup beşer sözü değildir. Dolayısıyla Kur'an'ı hermeneutik metoda göre yorumlamak mümkün görünmemektedir.¹⁵⁹

13.3. Semantik

Semantik, anlam çalışmalarıyla ilgili olarak kullanılan teknik bir terimdir. Tefsirin alt ilimleri arasında gösterilen, Vücut ve Nezair, Garibu'l-Kur'ân, vb. konu başlıkları ile örtüşen yanları bulunmaktadır. Semantik, bir dilin anahtar terimleri üzerindeki analitik çalışmalardır. Dolayısıyla

153 Şevket Kotan, *Kur'an ve Tarihselcilik* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2001); Hamdullah Bayram Öztürk, *Kur'an'ı Kerim Açısından Tarihselci Yaklaşım*, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2003; Recep Demir, *Kur'an Tefsirinde Tarihselci Yöntem*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2004.

154 Burhanettin Tatar, *Hermenötik*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.

155 Zafer Koç, *Kur'an Tefsirinde Yöntem Arayışları* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007), 140.

156 Koç, *Kur'an Tefsirinde Yöntem Arayışları*, 151.

157 Ali Ünal, "Kur'an ve Çeşitli Varyasyonları ile Tarihselcilik ve Hemenötik", *Kur'an'ı Kerim Tarihselcilik ve Hermenötik* (İzmir: Yeni Ümit Kitaplığı, 2003),50; Koç, *Kur'an Tefsirinde Yöntem Arayışları*,141

158 Koç, *Kur'an Tefsirinde Yöntem Arayışları*, 141

159 Recep Alpyağıl, *Kimin Tarihi Hangi Hermenötik; Kur'an'ı Anlama Yolunda Felsefi Denemeler 1*(İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 133-168; Koç, *Kur'an Tefsirinde Yöntem Arayışları*, 151

semantik, kelimelerin tarihî seyir içinde kazandığı/kaybettiği manaları inceler.¹⁶⁰

Semantik Türkiye’de İzutsu’nun Süleyman Ateş tarafından çevrilen *Kur’an’da Allah ve İnsan* eseri başta olmak üzere diğer eserlerinin çevirisi ile yaygınlık kazanmıştır. Semantik son dönemlerin en çok ilgi gören ilim dalıdır. Bu konuda birçok tez ve makale kaleme alınmıştır.¹⁶¹

13.4. Kıssaların Gerçekliği

Kıssaların gerçeklik ifade edip etmemesi meselesi Muhammed Ahmed Halefullah’ın *Kur’an’da Anlatım Sanatı* adıyla Türkçeye tercüme edilen *el-Fennü’l- Kasasi fi’l-Kur’an*¹⁶² isimli eseriyle Müslümanların gündemine gelmiş ve tepki görmüştür.¹⁶³ Bu fikre karşı reddiyeler yazıldıysa da bazı ilahiyatçı ve düşünürler tarafından kabul görmüştür.¹⁶⁴

13.5. Çağdaş Düşünürlerin Yeri

Çağdaş/Modernist düşünürler dediğimizde fikir ve yazılarında Aydınlanma Düşüncesi sonrasında Batı’da gelişen ilmî ve fikrî hareketlerden etkilenen Müslüman ilim adamlarını kastetmekteyiz.¹⁶⁵ Esasen Modernist sözcüğü yerine çağdaş kelimesini kullanmak daha doğru olur.¹⁶⁶

Bazı Tefsir tarihi eserlerinde bu konu başlığı altında isimleri kaydedilen düşünürlerden bazıları, klasik anlamda müfessir sayılmasalar da yorum metodolojisi geliştiren birer bilim insanı olarak görülebilirler. Aralarında tefsir yazmamış olanlar bulunmakla beraber bu isimler, İslam dünyasındaki son dönem Kur’ân anlayışlarını ve Kur’ân’ı yorumlama biçimlerini derinden etkilemişlerdir:¹⁶⁷ Fazlurrahman, Nasr Hamid Ebu Zeyd, Muhammed Arkoun, Hasan Hanefi vb.¹⁶⁸

160 Koç, *Kur’an Tefsirinde Yöntem Arayışları*, 119-122; Mehmet Soysaldı, “Kur’an’ı Doğru Anlamada Semantik Metodun Önemi”, *Kur’an ve Dil, Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu 17-18 Mayıs 2001 Van*, Editör: Necati Kara (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.), 14; Hasan Yılmaz, *Semantik Analiz Yönteminin Kur’an’a Uygulanması* (Bursa: Kurav Yay. 2007),

161 Gözübenli, Beşir, *Temel Dini Kavramların Başka Dillere Aktarılması Problemi ve Mealler*; Emrullah İşler, “Secde Kelimesi ve Türkçeye Çeviri Sorunu”; Mesut Okumuş, *Kur’an Yorumunda Çokanlamlı Lafızlara Yaklaşımlar*; H. Mehmet Soysaldı, *Kur’an’da Salât Kavramının Semantik Analizi*; Ali Galip Gezgün, *Tefsirde Semantik Metod ve Kur’an’da ‘Kavm’ Kelimesinin Semantik Analizi*; *Kur’an’ı Anlamak İçin Hermenötik mi? Semantik mi?vs.*

162 Halefullah, Muhammed Ahmed, *el-Fennü’l- Kasasi -Kur’an’da Anlatım Sanatı*, trc. Şaban Karataş (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 383.

163 Bk. Şaban Karataş, *Muhammed Ahmed Halefullah Eserleri ve Kur’an Tefsiri ile İlgili Görüşleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011).

164 Mustafa Öztürk, *Kıssaların Dili* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 9-66; M. Said Şimşek, *Kur’an Kıssalarına Giriş* (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1993), 49-65.

165 Polat, *Tefsir Araştırmalarında Yöntem Sorunları*, 436.

166 Çalıışkan, “*Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliliği*”, 108-109.

167 Polat, *Tefsir Araştırmalarında Yöntem Sorunları* 437.

168 Polat, *Tefsir Araştırmalarında Yöntem Sorunları*, 456; Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*; s. 334; Polat, *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur’an’a Yaklaşımlar*.

13.6. Oryantalistlerin Çalışmaları

Doğu toplumlarının dil, kültür, tarih ve coğrafyaları hakkında yapılmış çalışmalar olarak tanımlayabileceğimiz oryantalizm, 19. Yüzyıldan itibaren hız kazanmıştır.¹⁶⁹ Batı dünyasında tefsir ve Kur'an tercümesi alanında yapılmış çalışmaları bir başlık altında derlemek tefsir tarihinin kapsam alanına girmektedir. Tefsir tarihi sadece doğuda tefsir alanında meydana gelen çalışmaları değil, batıda meydana gelen çalışmaları da incelemelidir: Bu bağlamda, İ.Goldziher, R. Blachere, T. Carlyle, A.Nicelson, F.Buhl, R.Dozy, Arthur jeffery, Josef horovitz, Hartwig Hirschfeld, Nöldeke, Richard Bel,Rudi Paret, gibi oryantalistlerin¹⁷⁰ eserleri incelenmeye değer görülmelidir.

Çok geniş bir alana sahip olan tefsir ilmi, tefsir tarihi eserlerinde dar bir alana hapsedilmiş görünmektedir. Doğuda meydana gelen tefsir çalışmalarını yeterince takip edemeyen tefsir tarihi eserlerinin, Batı dünyasındaki tefsir gelişmelerini takip etmesini beklemek gerçekleşmesi zor bir temenni olabilir. Ancak her ne şartta olursa olsun, Tefsir tarihini konu alan bir ilmin ilgili bütün müktesebatı kapsamı elzemdir. Bu bağlamda, son dönemlerde ortaya çıkan doğu ve batıdaki tefsir meselelerinin neden, nerede ve ne zaman varlık bulduğu incelenmeli mevcut ve muhtemel sonuçları üzerinde durulmalıdır.

SONUÇ

Dar ve sınırlı bir alana hapsedilen Tefsir tarihi çalışmalarında, bundan sonra yazılacak eserlerin eskiyi aşma çabasıyla alana yeni katkılar sağlayacak bir standarda kavuşması artık ihtiyaç haline gelmiştir. Bunun için, bazı kurullar oluşturmak ve kollektif çalışmalar başlatmak gerekebilir. Diğer bir husus ise, Tefsir tarihi yazımının yönünü, kapsamını ve sınırlılıklarını belirleyecek bir metodolojiye duyulan ihtiyaçtır. Yapılacak çalışmalarda, mezhepler üstü bir perspektifle ve tarafsızlık ilkesiyle hareket edilmelidir. Tefsirlerin tasnifi ve bu tasnife yön veren gerekçelerin yanı sıra tefsirlerin meydana geldiği zemin ve arka plan göz ardı edilmemelidir. Hz. Peygamber'in tefsirinin sadece sözlerden ibaret olmayıp onun yaşıntısının da önemli olduğu, kadın müfessirlerin alandaki yeri ve önemi de göz ardı edilmemesi gereken hususlardır.

169 Yücel Bulut, "Oryantalizm", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/428-436.

170 Bk. Selahattin Sönmezsoy, *Kur'an ve Oryantalistler* (Ankara: Fecr Yayınları, 1998); İsmail Albayrak, "Batı'da Son Dönem Kur'an Çalışmalarına Genel Bir Bakış", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, Editör: Mehmet Akif Koç - İsmail Albayrak, 2 Cilt (Ankara: OTTO Yayınları, 2013), 2: 91; M. Akif Koç, "Batılı Kur'an ve Tefsir Araştırmalarının Türkiye'ye Etkisi Üzerine Bir İnceleme", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, Editör: Mehmet Akif Koç - İsmail Albayrak, 2 Cilt (Ankara: OTTO Yayınları, 2013).

İlahiyat fakültelerindeki tefsir anabilim dalları, dünyanın bütün dillerinde yazılmış tefsirler, mealler, Tefsir tarihi yazıcılığında yeni sayılabilecek konulu ve nüzul sıralamalı tefsir eserleri, tarihsellik, hermenötik, semantik, kıssaların gerçekliği meselesi gibi konulara eğilmeli ve bu konularının sebep ve sonuçları üzerinde durulmalıdır. Ayrıca tefsir tarihi eserlerinde çağdaş düşünürlerin ve oryantalistlerin tefsir alanında ileri sürdükleri düşünceler üzerinde değerlendirmeler yapılmalıdır.

Yapılacak hiçbir tasnif ve değerlendirmenin son olmayacağı gerçeği unutulmayarak doğruya ulaşmadaki yolculuk devam etmeli, peygamberimizin işaret ettiği hikmet arayışı daima sürdürülmelidir. Yargılayıcı değil irdeleyici bir üslupla, dışlayıcı değil seçmeci olunmalı; eleştiri ve tahliller dikkate alınmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammed. *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*. Yüksek Lisans Tezi; Uludağ Üniversitesi, 1992.
- Abay, Muhammed. "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 9/18 (2011), 67-137.
- Açıkgenç, Alpaslan. "Kur'an'da İlim Kavramı Çerçevesinde Tarihselliğe Bir Yaklaşım". *Kur'an'ı Anlamada Tarihsellik Sorunu Sempozyumu 8-10 Kasım 1996 Bursa*. İstanbul: Bayrak Yayınları, 2000.
- Adil Nüveyhiz. *Mu'cemu'l-müfessirin min sadri'l-islam hatta'l-asri'l-hadir*. Beyrut: Müessesetü Nüveyhiz, 1988.
- Aişe Abdurrahman binti's- Şâti'. *et- Tefsiru'l- beyani li'l- Kur'ani'l- Kerim*. Kahire: Dâru'l-Mearif, ts.
- Albayrak, İsmail. *Tefsir Usulü*. İstanbul. Şule Yayınları, 1998.
- Albayrak, İsmail. "Müslüman Toplumlarında Kur'an'ı- Kerim'in Yeri ve Tefsiri". *Diyanet İlmî Dergi Kur'an Özel Sayısı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Albayrak, İsmail. "Batı'da Son Dönem Kur'an Çalışmalarına Genel Bir Bakış". *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*. Editör: Mehmet Akif Koç – İsmail Albayrak. 2 Cilt. Ankara: OTTO Yayınları, 2013.
- Alpyağıl, Recep. *Kimin Tarihi Hangi Hermenötik; Kur'an'ı Anlama Yolunda Felsefi Denemeler 1*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Akdemir, Salih. *Cumhuriyet Dönemi Kur'ân Tercümelere*. Ankara: Akid Yayınları, 1989.
- Akyüz, Ali. *Yaşayan Kur'an Hz. Peygamber*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2005.
- Atalay, Orhan. *20. Yüzyıl Tefsir Akımı-İctimai Tefsir*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.
- Aydar, Hidayet. *Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri*. 3 Cilt. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2013.
- Aydüz, Davut. *Tefsir Çeşitleri ve Konulu Tefsir*. İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2004.
- Başar, Serpil. *Erken Dönemde(Hicri I. Asır) Kadınların Kur'an Yorumuna Katkıları*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2010.
- Başkan, Ömer. *Taşköprüzâde'nin Miftâhu's-Sa'âde'si Bağlamında Osmanlı İlimler Tasnifi Geleneğinde Tefsir Tarihi Algısı*. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 11/21 (2012).
- Bedr, Abdullah Ebu's- Suud. *Tefsiru ümmi'l- mü'minin Aişe*. Riyad: Daru âlemi'l-kütub, 1996.
- Bilgin Abdulcelil. *Kur'ân'daki Deyimler ve Zemahşeri'nin Keşşaf'ı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Akçağ Yayınları, 1973.
- Birişik, Abdülhamit. *Hind Alt Kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.

- Bulut, Yücel. "Oryantalizm". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007. 33/428-436.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Fehmü'l-Kur'âni'l-Kerîm:et-tefsîru'l-vâdîh hasbe tertî-bî'n-nüzûl*. Beyrut: Merkezi dirasâtî'l-vehdeti'l-'arabiyye, 2008.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 6. Baskı. Ankara: Fecr Yayınları, 2014.
- Cevdet Bey. *Tefsir Usulü ve Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2002.
- Cihangir, Sonia. *Sonsuz Rahmet*. İstanbul: A7 Kitap Yayınları, 2017.
- Cündioğlu, Düccane. "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası". *İslamiyat Dergisi*, 2/4 (1999).
- Cündioğlu, Düccane. *Kur'ân Çevirilerinin Dünyası*. 2. Baskı. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005.
- Çalışkan, İsmail. "Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliliği – Eleştiriler-Gerekçeler- Teklifler". *Tefsir Eğitim ve Öğretiminin Problemleri Sempozyumu 11-12 Haziran 2005 Van*. Editör. Ömer Kara. İstanbul: 2006
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'an'ı Anlama'nın Önemi ve Bu Konudaki Çalışmalar*. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. 9/9 (2000).
- Çevik, Mustafa. *Nüzul Sırasına Göre Kur'an'ı-Kerim Meali*. İstanbul: Yüzleşme Yayınları, 2017.
- Davudi, Muhammed bin Ali. *Tabakatu'l-müfessirin*. Thk. Alî Muhammed Ömer. Kâhire: Mektebetü Vehbe, 2008.
- Demir, Ziya. *Osmanlı Müfessirleri*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1994.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Demirci, Muhsin. *Konulu Tefsir'e Giriş*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006.
- Dereli, Muhammed Vehbi. *Kuran Muhtevası ve Yorumu*. Ankara: Fecr Yayınları, 2011.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru'l-hâdis es-suveru'l-murattebe hasbe nuzû-lihî*. B. y. Daru ihya-i kütübi'l-Arabi, 1962.
- Diñçer, İsmail. *Tevhid-i Kur'an Meali*. İzmir: Yayınevi Yok, 2016.
- Doğan, İshak. "Osmanlı Dönemi Kur'an Araştırmaları". *Makalat*. Konya: 1 (1999)
- Duman, M. Zeki. *Beyânu'l-Hak: Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzul Sırasına Göre Tefsir*. Ankara: Fecr Yayınları, 2008.
- Dumlu, Ömer. "Konulu Tefsir ve Düşündürdükleri". *Tefsir'in Dünü ve Bugünü Sempozyumu 22-23 Ekim 1992 Samsun*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, (1992).
- Dumlu, Ömer - Savaş, Rıza. *Nüzul Sırasına Göre Ayet Ayet Kur'an'ın Yorumu. Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010.
- Edirnevi, Ahmed b. Muhammed. *Tabakatu'l-müfessirin*. Thk. Süleyman b. Sâlih el-Hazî. Medine: Mektebetü'l ulum ve'l-hikem, 1997.
- Edirnevi, Ahmed b. Muhammed. *Tabakatü'l-müfessirin*. Thk. Mustafa Özel, Muammer Erbaş, İzmir: Birleşik Matbaacılık, 2005.

- Eliaçık, İhsan. *Yaşayan Kur'an Türkçe Meal/Tefsir*. 3 Cilt. İstanbul: İnşa Yayınları, 2007.
- Emin el- Huli. *Arap- İslam Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar*. Trc. Emrullah İşler - Mehmet Hakkı Suçin. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2006.
- Eren, Cüneyt - Erbaş, Muammer. *Kur'an İlimleri ve Tefsir İstılahları*. Erzurum: EKEV Yayınları, 2001.
- Feqi Çolig. *Tefsîrê Qur'onê Kerîm Zazakî*. İstanbul: Astun Yayınları, 2014.
- Firidin, Mete. *Kur'an'ı-Kerim'in Gelişmiş Bilimsel Etimolojik Meali*. İstanbul: Cinius Yayınları, 2018.
- Füneysan, Su'üd b. Abdullah. *Merviyâtü Ümmi'l-Mü'minîn Aîşe fî't-Tefsir*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1992.
- Gazali, Zeyneb el- Cübeyli. *Nazarat fi Kitabillah*. Kahire: Daru's-Şurûk, 1994.
- Gazali, Zeyneb el- Cübeyli. *Kur'an'a Bakışlar*. Trc: Ali Akpınar. Konya: Uysal Yayınları, 2003.
- Goldziher, Ignaz. *İslam Tefsir Ekolleri*. Trc. Mustafa İslamoğlu. İstanbul: Denge Yayınları, 1997.
- Goldziher, Ignaz. *Mezâhibü't-tefsîri'l-islâmî*. Trc. Abdülhalîm en-Neccâr. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1955.
- Görmez, Hatice. *Hz. Aîşe'nin Tefsir Rivayetleri*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- Gül, Şirin. *İslâm Hukukunda Hüküm Çıkarma Yöntemleriyle Sosyal Değişim Arasındaki İlişki*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2009.
- Gümüş, Sadrettin. "Kur'an ve Tefsir'in Türkçeye Çevirisinin Tarihi Süreci". *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri- Tebliğler ve Müzakereler 21-22 Ekim 2011*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
- Güneş, Abdulbaki. *Akli Tefsir Hareketi*. Van: Ahenk Yayınları, 2003.
- Güngör, Mevlüt. *Tefsirde Konulu Tefsir Metodu. İslâmi Araştırmalar Dergisi*. 2/7 (1988).
- Gürbüz, Faruk. *Tercüme Problemleri ve Mealler*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Güven, Şahin. "Günümüz Tefsir Çalışmalarında Yeni Bir Yöntem: Konulu Tefsir Metodu". *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010.
- Habibov, Aslan. *İmâmiyyeŞîası'nın Tefsir Tarihi ve Günümüze Ulaşan En Eski Şîi Tefsirler*. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 8/1 (2008).
- Halefullah, Muhammed Ahmed. *el-Fennü'l- Kasasi -Kur'an'da Anlatım Sanatı*. Trc. Şaban Karataş. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Hasan Hanefî. *Konulu Kur'an Tefsiri Metodu*. Trc. Sönmez Kutlu. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*. 9/1-4 (1996).
- Hâzin, Alâuddîn Alî bin Muhammed bin İbrahîm el-Bağdâdî. *Lübâbü't-te'vîl fî meânî't-tenzîl/Tefsîru'l-Hâzîn*. Thk. Abdusselâm Muhammed Alî Şâhîn. 3. Baskı. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2014.
- Karacelil, Süleyman. *Cumhuriyet Dönemi tefsir Hareketleri(Türkçe Tefsirler Bağlamında)*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara üniversitesi, 2004.

- Karagöz, Mustafa. *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2012.
- Karataş, Ali. *Endülüs Tefsir Geleneği ve Müfessir İbn Ebi Zemenin*. Atatük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 40 (2013).
- Karataş, Şaban. *Muhammed Ahmed Halefullah Eserleri ve Kur'an Tefsiri ile İlgili Görüşleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Karlığa, Bekir. "Tefsir Tarihi". *Hadislerle Kur'an'ı Kerim Tefsiri*. Trc. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1988.
- Kesler, M. Fatih. *Medine Tefsir Ekolü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- Kesler, M. Fatih. *Mekke Tefsir Ekolü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- Kılıç, Mustafa Cemil. *Anlamak İçin Türkçe Kur'an (Meal)*. İstanbul: Kamer Yayınları, 2013.
- Koç, M. Akif. *Bir Kadın Müfessir: Aişe Abdurrahman*. İstanbul: Şule Yayınları, 1998.
- Koç, M. Akif. "Batılı Kur'an ve Tefsir Araştırmalarının Türkiye'ye Etkisi Üzerine Bir İnceleme". *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*. Editör. Mehmet Akif Koç – İsmail Albayrak. 2 Cilt. Ankara: OTTO Yayınları, 2013.
- Koç, Zafer. *Kur'an Tefsirinde Yöntem Arayışları*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.
- Koçyiğit, Hikmet. *Kur'an'ın Nüzul Sırasına Göre Tefsir Edilmesi*. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 12/23 (2013).
- Koçyiğit, Tahsin-Yıldız, Alim. *İlahiyat Fakültesi Dergileri Makale ve Yazarlar Fihristi(1952-2002)*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Kotan, Sevket. *Kur'an ve Tarihselcilik*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2001.
- Mehdî Bâzergan. *Kur'an'ın Nüzul Süreci*. Trc. Yasin Demirkıran. Ankara: Fecr Yayınları, 1998.
- Mela Muhemmede Şoşiki. *Nûra Qelban. 4 Cilt* (İstanbul: Nubihar Yayınları, 2012).
- Mir Muhammed Kerim el- Baküvî. *Keşfü'l-hakayık an nüketi'l- ayâtive'd- dekâyık (Gerçeğin Doğuşu Alevi Kur'an Tefsiri)*. Hazırlayan: Ahmet Demir. Balıkesir: Altınpost Yayınları, 2012.
- Mohammed Nagip Nasrat. *Başlangıçtan Günümüze Libya'da Tefsir Faaliyetleri*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2003.
- Mola Mehdi Licevi, *Tefsira beyânü'l-Kur'ân* (Diyarbakır: Seyda Yayınları, 2015).
- Molla İbrahimoglu, Süleyman. *Süleymaniye Kütüphanesi'nde Bulunan Yazma Tefsirler (Metot ve Kaynakları)*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2002.
- Muhammed b. Bekr b. İbrahim. *İlmu tabâkâti'l-müfessirîn neşetuhû ve tedavvuru*. Medîne: Dâru't-Tarafeyn, 2011.
- Muhammed Umar el Hacı. *Mevsuati't-Tefsir Kable Ahdi't-Tedvin*. Dimaşk: Dâru'l-mektebi, 2007.
- Murad W. Hofmann. *Kur'an*. Trc. Mehmet Toprak. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2005.
- Musa İbrahim el İbrahim. *Buhusün menheciyyetün fi ulumi'l-Kur'ani'l-Kerim*. Amman: Dâru Ammar, 1996.
- Müsaid, Müslim Abdullah Âli Câfer. *Eseru't-tatavvurı'l-fikri fi't-tefsir fi'l-asri'l-Abbasi/ Gelişme Döneminde Tefsir*. Trc. Muhammed Çelik. İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006.

- Mustafa Müslim. *Kur'an Çalışmalarında Yöntem (Konulu Tefsire Metodik Bir Yaklaşım)*. Trc. Salih Özer. Ankara: Fecr Yayınları, 1993.
- Okiç, Tayyib. *Tefsir ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*. İstanbul: Nun Yayıncılık, 1995.
- Okumuş, Mesut. "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve "Tefsir Tarihi" Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki yeri". *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2010.
- Okumuş, Mesut. *Kur'an'ın Kronolojik Okunuşu Muhammed İzzet Derveze Örneği*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2009.
- Öğmüş, Harun-Kaya, Aykut-Çalışkan, Muhammed. *Tefsir Literatürü*. İstanbul: İlahiyat Araştırmaları Derneği, 2008.
- Öğmüş, Harun. *Muhadarat fi ulumi'l- Kur'an ve tarihi't- tefsir*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Özdaş, Haşim. Kürtçe Meal-Tefsir Gelişim Süreci. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*. 8/1 (2016).
- Özdemir, Gazi. *Son Davet Kur'an*. İstanbul: Şira Yayınları, 2016.
- Özel, Mustafa. *Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I*. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. İzmir: 15 (2002).
- Özgel, İshak. "Tarihselcilik Düşüncesi Bağlamında Kur'an'ın Tarihsel Yorumu". *Dini Hükümlerin Kaynağı ve Dini Metinlerin Anlaşılması Konusundaki Çağdaş Yaklaşımlar Çalıştayı(18-19 Aralık 2009)*. Editör: Cengiz Kallek. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Özgel, İshak. *Büyük Selçuklular Dönemi Müfessirleri*. Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 1996.
- Özsoy, Ömer. *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları*. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2004.
- Öztürk, Mustafa. *Cumhuriyet Türkiye'sinde Meal ve Tefsir Serencamı*. Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Öztürk, Mustafa. "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış". *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları 1*. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2011.
- Öztürk, Mustafa. *Çağdaş İslam Düşüncesi ve Kur'ancılık*. Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Öztürk, Mustafa. *Kıssaların Dili*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an'ın Mu'tezili Yorumu Ebu Müslim el-İsfehani Örneği*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Öztürk, Mustafa. "Şii-İmami Tefsir Kültürünün Genel Karakteristikleri". *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010.
- Öztürk, Mustafa. *Tefsir Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Öztürk, Nilgül. *Hız. Aişe ve Tefsir İlmindeki Yeri*. Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, 2007.
- Paçacı, Mehmet. *Kur'an'a Giriş*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.

- Paçacı, Mehmet. *Kur'an ve Ben Ne Kadar Tarihseliz*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Paçacı, Mehmet. "Kur'an ve Tarihsellik Tartışması". *Kur'an'ı Anlamada Tarihsellik Sorunu Sempozyumu 8-10 Kasım 1996 Bursa*. İstanbul: Bayrak Yayınları, 2000.
- Pak, Zekeriyya. "Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri (Taberi Öncesi)". *Tefsir El Kitabı*. Editör: Mehmet Akif Koç. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Polat, Fethi Ahmet. *Tefsir Araştırmalarında Yöntem Sorunları I-II*. Konya: Aybil Yayınları, 2014.
- Polat, Fethi Ahmet. *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler Mutezili Zemaşeri ve Eş'ari İbnu'l-Muneyyirin Eleştirileri*. İstanbul. İz Yayıncılık, 2007.
- Polat, Fethi Ahmet. "Dirayet Ağırlıklı Tefsirler". *Tefsir El Kitabı*. Editör: Mehmet Akif Koç. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Polat, Fethi Ahmet. *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur'an'a Yaklaşımlar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Râzî, Fahreddin Ebu Abdillah Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-Ğayb (Tefsiri Kebir)*. Trc. Suat Yıldırım v. dğr. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
- Safa, Ali Rıza. *Kur'an-ı Kerim Gerçek*. İstanbul: İleri Yayınları, 2014.
- Salmazzem, Mehmet. "Osmanlı Medrese Geleneğinde Tefsir Tedrisatı: Koğak Örneği". *Tarihi ve Kültürel Dokusuyla Koğak*. Editör: Mehmet Salmazzem. Konya: Çizgi Yayınları, 2019.
- Salmazzem, Mehmet - Bingöl, Abdulkerim. Kur'an'daki Deyimlerin Kürtçe Meallerdeki Çevirileri Hakkında Bir İnceleme. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*. 9/1 (2017).
- Seber, Abdulkerim. *Konulu Tefsir Metodunun Teorik ve Pratik Problemlerine Dair Bazı Öneriler*. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 30 (2009):
- Soysaldı, Mehmet. "Kur'an'ı Doğru Anlamada Semantik Metodun Önemi". *Kur'an ve Dil, Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu 17-18 Mayıs 2001 Van*. Editör: Necati Kara. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.
- Sönmezsoy, Selahattin. *Kur'an ve Oryantalistler*. Ankara: Fecr Yayınları, 1998.
- Subhi es Salih. *Kur'an İlimleri*. Trc. M. Sait Şimşek. İstanbul: Esra Yayınları, 1994.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân bin Ebû Bekr bin Muhammed. *Tabakatu'l-Müfessirin*. Thk. Ali Muhammed Umar. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1976.
- Sürmeli, Mehmet. *Sahabenin Kur'ân Anlayışı*. İstanbul: MSB Safa Yayın Dağıtım, 2006.
- Şimşek, M. Said. *Günümüz Tefsir Problemleri*. İstanbul: Esra Yayınları, 1997.
- Şimşek, M. Said. *Kur'an Kıssalarına Giriş*. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1993.
- Turgut, Ali. *Tefsîr Usûlü ve Kaynakları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1991.
- Türcan, Selim. *Kur'ân'ın İfade Kalıpları Nüzul Kronolojisini Aydınlatılabilir mi? Müzzemmil Suresi Örneğinde Bir Yöntem Denemesi*. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 9/17 (2010):

- Uysal, Halil. "Cumhuriyet Dönemi Kur'an Araştırmaları". *Makalat*. Konya: 1 (1999):
- Ünal, Ali. "Kur'an ve Çeşitli Varyasyonları ile Tarihselcilik ve Hemenötik". *Kur'an'ı Kerim Tarihselcilik ve Hermenötik*. İzmir: Yeni Ümit Kitaplığı, 2003.
- Yavuz, Mustafa. *Anadolu Selçukluları Dönemi Müfessirleri*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 1997.
- Yıldırım, Suat. *Hz. Peygamber(s.a.s.)in Kur'an Tefsiri*. Diyanet İlmî Dergi Kur'an Özel Sayısı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Yılmaz, Hakkı. *Nüzul Sırasına Göre Tebyinu'l-Kur'an: İşte Kur'an*. 2. Baskı. İstanbul: İşaret Yayınları, 2012.
- Yılmaz, Hasan. *Semantik Analiz Yönteminin Kur'an'a Uygulanması*. Bursa: Kurav Yay. 2007.
- Yılmaz, Mesut. *Kur'an'a Sor*. İstanbul: Destek Yayınları, 2017.
- Yüksel, Edip. *Mesaj Kur'an Çevirisi*. İstanbul: Ozan Yayınları, 2016.
- Yüksel, Mert. *Kur'an'ı Kerim'in İnsanca Çevirisi*. İstanbul: Ares Kitap, 2014.
- Zehebî, Muhammed Huseyn. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Erkâm, ts.
- Zehebî, Muhammed Huseyn. *İlmu't-tefsir*. Kahire: Daru'l-Meârif, ts.
- Zorlu, Mehmet. *İkinci Meşrutiyet Dönemi(1908-1918) Tefsir Hareketleri*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2002.
- Zürkani, Muhammed Abdulazim. *Menahilü'l-irfan fi ulumi'l-Kuran*. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-Arabiyye, 1995.
- Zerkeşi, Bedruddin. *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*. Trc. Bünyamin Erul. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2000.